अर्वाचीनसंस्कृतम्

(अर्वाचीनसंस्कृतपरकं त्रैमासिकं पत्रम्)

द्वादशवर्षे द्वितीयोंऽकः

१५ अप्रेल, १९९०

प्रधानसम्पादकः

डा० रमाकान्त शुक्लः

एम० ए०, पीएच० डी०, साहित्याचार्यः

सांख्ययोगाचार्यः

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली–११० ०५९

अर्वाचीनसंस्कृतम् (१२/२)

(R. N. 34554/79)
(१५ अप्रेल १९९० ई०)

विषय-सूचिः

	विषयः	लेखकः	पृष्ठांकः
१.	सम्पादीयकम्	सम्पादकः	६५
२.	उड्डीयते विमानम्	डा० हरिदत्त शर्मा, पेरिस (फ्रांस)	६७
३.	वसन्तगीतम्	डा० कृष्ण मुरारिः शर्मा, होशियारपुरम्	६९
४.	वसन्त-गीतिः	डा० विन्ध्येश्वरी प्रसाद मिश्रः 'विनयः, उज्जयिनी	७१
५.	मातुः स्तवकः	डा० बच्चूलाल अवस्थी 'ज्ञानम्', उज्जयिनी	७२
६.	जाबालिपुरं चल	डा० रमाकान्त शुक्लः, दिल्ली	७७
७.	परिहास-प्रहेलिकाः	डा० सुधीकान्त भारद्वाजः, रोहतकः	८०
८.	यतो यतोऽपि गम्यते	डा० भगवतीलाल राजपुरोहितः, उज्जयिनी	८१
९.	धारणा	डा० प्रकाश पाण्डे, नागपुरम्	८५
१०.	आन्दोलनम	डा० इच्छाराम द्विवेदी, मैनपुरी	९८
११.	जापानदेशीयानि 'तान्का' काव्यानि	डा० हर्षदेव माधवः, अहमदाबादः	१०१
१२.	'सौरि-सरे'ति महावाक्यम्	डा० रामेश्वरदत्त शर्मा, भिवानी	१०५
१३.	मावमंस्थाः सखे	डा० परड्डी मल्लिकार्जुनः, धारवाडः	१०७
१४.	असंख्यातवर्षाणि जीवनम्	डा० परमानन्दः शास्त्री, अलीगढम्	१०९
१५.	क्व गच्छानि क्व यानि ?	डा० कृष्णनारायण पाण्डेयः, गोआ	१११
१६.	नवप्रकाशन-चर्चा	१) श्री अरविन्दनाभः शुक्लः, मुजफ्फरनगरम्	११३
		२) श्री श्री०भि०वेलणकरः, मुम्बई	११६
		३) डा० रमाकान्तशुक्लः	११७
१७.	'भाति मे भारतम्' वीक्ष्य	संक०कु० वन्दना मिश्रा	१२०
१८.	देववाणी-परिषद्वार्ता		१३१
१९.	संस्कृत-जगद्वार्ता	रमा शुक्ला	१३२

सम्पादकीयम्

अथ प्रस्तूयते 'अर्वाचीनसंस्कृतस्य' द्वादशवर्षीयो द्वितीयोऽङ्कः। अत्र एकादश कविताः, द्वे कथे, एको लेखः, तिस्रो ग्रन्थसमीक्षाः, 'भाति मे भारतम्' इति दृश्यश्रव्यकार्यक्रममवलम्ब्य केषाञ्चिसहृदयदर्शकानां विचाराः, देववाणी-परिषद्वार्ता, संस्कृत-जगद्वार्ता च प्रकाश्यन्ते।

'उड्डीयते विमानम्' इत्येषा कविता १७.१.१९९० तारिकायां डा० हरिदत्तशर्मणा पेरिसयात्रां कुर्वाणेन कलृप्ता। 'वसन्तगीते' डा० कृष्णमुरारिः शर्मा 'वसन्तगीत्यां' च डा० विन्ध्येश्वरीप्रसादमिश्रः वसन्त-वैभवं समुन्मीलयतः। डा० बच्चूलाल अवस्थी 'मातुः स्तवके' मातुर्महिमानं अकैतवभावेन प्रौढ्या च कवयति।

'जाबालिपुरं चल...' इतीयं रचनैतत्संकलितलेखकेन २२.१२.१९८८ ई० तारिकायां प्रणीतासीत्। जाबालिपुरे मध्यप्रदेशसंस्कृताकादम्या रानीदुर्गावती-विश्वविद्यालयसंस्कृतपालिप्राकृतविभागेन च २२-२३.१२.१९८८ ई. तारिकयोः 'राजशेखरशोधसंगोष्ठी' आयोजितासीत्। अस्मिन्नवसरे २३.१२.१९८८ ई. तारिकायां समायोजिते 'संस्कृतकविसमवाये' इयं रचना पठिता। कविसमवायस्याध्यक्ष्यमाचार्यबच्चूलालावस्थिभिः कृतम्। तत्र ये कवय आमन्त्रिता आसन् तेषां संकेतः पञ्चमे पद्ये कृतः किन्तु डा० रेवाप्रसादद्विवेद—डा० कमलेश त्रिपाठिनावपरिहार्यकारणैस्तत्र काव्यपाठाय न सुलभीभूतौ। शेषे सर्वेऽपि कवय उपस्थिता आसन्। डा० भास्कराचार्यत्रिपाठिना कविसमवायस्य सञ्चालनं कृतम्।

अस्यां गेयरचनायां जाबालिपुरस्य सांस्कृतिकं, साहित्यिकमैतिहासिकं, च महत्त्वमुपवर्णितमस्ति। नर्मदा 'भेडाघाट'-निकटे स्थितं जाबालिपुरं यथा प्राकृतिकरामणीयकं तथैव नैकेषां साहित्यकाराणां, देशभक्तानां च साधनामपि स्वक्रोडे धत्ते। यद्यपि समाचारपत्रेष्वत्र पुरे तेजापः (तेजाब) क्षेपणादिघटना अपि नैकवारं मुद्रिता दृश्यन्ते तथापीदं पुरं 'संस्कारधानी'ति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। सर्वथा निर्दोषता तु कस्यापि न सम्भाव्यते। अतोऽस्माभिः दोषवर्जं गुणा एव ग्राह्याः। दोषा न स्युरिति परमेशः प्रार्थनीयः। इत्येव दृष्टिरस्यां रचनायां कवेरस्ति।

परिहास-प्रहेलिकासु डा० सुधीकान्तभारद्वाजः नेतृ-तीर्थपण्डित-कवी नधिक्षिपति। 'यतो यतोऽपि गम्यते' इत्यत्र डा० भगवतीलाल राजपुरोहितः अद्यत्वे प्रायः सर्वत्रैव व्याप्तं भ्रष्टाचारं प्रकाशयति। डा० हर्षदेवमाधवः

'जापानदेशीयानि तान्का-काव्यानी'त्यत्र लघ्वी: कथा: पञ्चपंक्त्यात्मकेषु वृत्तेषु प्रस्तौति। 'सौरि सरेति महावाक्यम्' इत्यत्र डा० रामेश्वरदत्तशर्मा विश्वस्मिन् जगति लब्धप्रसरं 'सौरि सर (Sorry Sir)' इतिवाक्यमवलम्ब्य व्याङ्ग्यं प्रस्तौति। डा० परड्डी मल्लिकार्जुन: 'मातर्मंस्था: सखे' इत्यत्र सुख तिरस्करिण्या अपवारितं दु:खमपि अवलोकयितुं मानवान् परामृशति। 'असंख्यातवर्षाणि जीवनम्' इत्यत्र प्रो० परमानन्द शास्त्री जीवनस्य नैरन्तर्यं लोकोपकारकत्वेन चास्यान्वर्थत्वं प्रतिपादयति। मृत्युञ्जयस्य कवेर्मृत्यो-र्भीतिर्न भवति।

'धारणा' तत्कर्तुर्मते एका दिव्यकाव्यकथा (Epic Story) अस्ति। ध्वनेरध्वनि परापतितानां कृते विषमेव। वक्रतायै त्वमृतम्। किन्त्वमे समीक्षाप्रान्ता:। अतो न तावत् गम्भीरतया ग्रहीतव्या:। कथालेखको डा० प्रकाश पाण्डे दान्तेवत् प्रेम निमित्तीकृत्य किमपि विश्वं समवकलयति। इयमेव 'धारणा', न रागादिकम्। तथापि रागे सिद्धे सञ्जाते, कापि महन्महनीया 'विश्वधारणा' समुदयमयते एव। अस्या: संसिद्धयेऽयं 'लघुकथा' मार्गेण सम्प्रयास:। 'आन्दोलन'मिति लघुकथा नास्ति जटिला। डा० इच्छाराम द्विवेदिना असमीक्ष्यकृतानामान्दोलनानां विषमपरिपाकोऽत्र प्रदर्शित:। 'क्व गच्छानि क्व यानी'ति लेखे संस्कृत-समन्वय-समिति-सचिवो डा० कृष्ण-नारायणपाण्डेय: संस्कृतस्य आयोजनानां साफल्यार्थं संस्कृतज्ञानां परामर्शान् कामयते। नवप्रकाशनचर्चायां श्री अरविन्दनाभशुक्ल-श्री श्री० भि० वेलणकर-रमाकान्तशुक्लै: त्रय: संस्कृत-ग्रन्था: संक्षेपत: समीक्ष्यन्ते। 'भाति मे भारतं वीक्ष्य' इत्यत्र स्तम्भे दूरदर्शनार्थं निष्पादितस्य संस्कृत कार्यक्रमस्य विषये केषाञ्चित् संस्कृत-कर्णधारानां सहृदयानाञ्च प्रतिक्रिया अंशत: प्रकाश्यन्ते। देववाणी-परिषद्वार्तायां सस्कृतजगद्वार्तायां च विगतमासत्रये घटिता: काश्चन घटना: प्रदीयन्ते।

पाठका: सावधानतायामपि जातानां मुद्रणत्रुटीनां परिमार्जनार्थं सानुक्रोशा भवितुमर्हन्ति।

विदुषामाश्रव:

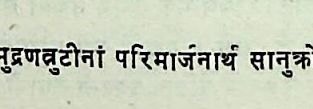

१७.४.१९९० ई.
आर ६ वाणी-विहार:
नयी दिल्ली ११००५९

(डा० रमाकान्त शुक्ल:)
प्रधानसम्पादक:

उड्डीयते विमानम्

[डा० हरिदत्त शर्मा[1] अतिथिप्राध्यापकः मैंज़ो द' लोम, पेरिसनगरम् (फ्रांसः)]

उड्डीयते विमानम् !
गच्छति वियति विमानम् !!
भूमौ सरति सुमन्दं पूर्वं पश्चाच्चलति सवेगम् ।
अवनितलादुत्थाय क्रमशो धावतीदमभिमेघम् ।।
विदधत् तीव्रं ध्वानम्
उड्डीयते.....

पवने करौ प्रसार्य याति किं गगने पवनसुतोऽयम् ।
खेचरराजः खे धावति किं धृतलम्बितपक्षोऽयम् ।।
शिरसि हि धृत्वा मानम्
उड्डीयते.....

उल्लसितं विलसितं जीवनं खेलतीह सम्पूर्णम् ।
भूमेर्दूरं वाताभिमुखं नभसि नु गच्छति तूर्णम् ।।
यन्त्रनिर्मितं यानम्
उड्डीयते.....

धवला धवला हिममाला वा घनमाला गिरिमाला ।
जलनिधिजलमालावलं क्यते प्रकृतिसुलीलामाला ।।
विगतं भेदज्ञानम्
उड्डीयते.....

हिमवर्षोपल-वात्याचक्रं दृढं भेदयत् सर्वम् ।
मेघसमूहान्तरितमपीदं याति निशासु सगर्वम् ।।
विपरीतं सहमानम्
उड्डीयते.....

---

१. स्थायी आवासः, १०० एलनगंज, प्रयागः ।

सुललितदेहाः सुस्मितशीला नववसनानि दधानाः ।
परिचर्यानिरता नवबाला रसवर्षां तन्वानाः ॥
आकर्षन्ति ध्यानम्
उड्डीयते.....

स्वादु भोजनं नव्यमोदनं विविधफलरसं पेयम् ।
मिष्टान्नं लावणिकं शाकं परिवेषयते सेयम् ॥
वर्षन्ती प्रेमाणम्
उड्डीयते.....

अमरीकी रूसी फ्रांसीयो भारत-जापानीयः ।
लङ्का-चीन-जर्मनीवासी कश्चिदाङ्ग्लदेशीयः ॥
याति निजनिजं स्थानम्
उड्डीयते.....

काचिदेकला तरुणी तरुणा वृद्धाः केचिद्बालाः ।
केऽपि समूहनिबद्धयात्रिणो विविधजनानां मालाः ॥
भवति विविधताभानम्
उड्डीयते.....

विश्वभ्रमणं स्वजनैः सह मेलनं कर्तुमप्येके ।
शैक्षणिकीं सांस्कृतिकीं यात्रामौद्योगिकीमनेके ॥
कुर्वन्ति प्रस्थानम्
उड्डीयते.....

नैकेषां देशानामिह भूखण्डानां सङ्घटनम् ।
समग्रैव वसुधा कुटुम्बकं दृढीभवति वै वचनम् ॥
प्रसरति विश्वे ज्ञानम्
उड्डीयते.....

जीवननिधिमादायामूल्यं शतमारोहति गगनम् ।
पुनरवतीर्य ददाति जनन्यै भूम्यै सर्वं स्वजनम् ॥
सततं सेवादानम्
उड्डीयते.....

❀

वसन्तगीतम्

(डा० कृष्णमुरारिः शर्मा, विश्वेश्वरानन्द-विश्वबन्धु-संस्कृत-भारतभारती-अनुशीलन-संस्थानम्, होशियारपुरम्)

आयातो नव वसन्त आलि !
नववसन्त आयातः ।
क्वापि ययौ भीतः शिशिरो हसितोऽयं नवप्रभातः ॥
तुहिनकणाः पवने नहि सम्प्रति नैव कम्पनं काये ।
आकाशे दिनमणिर्दीप्यते तेजोमय उच्छ्राये ।
तटिनो वहति सलीलं सुखदा,
पन्था रश्मिस्नातः ।
आयातो नववसन्त आलि० ॥

दिशि दिशि गानं वेणुवनानां पानं छविच्छटायाः ।
विकसितकुसुमसमहे भूयो भ्रमणं भ्रमरघटायाः ।
स्मितं सुहासः पाटलपाल्याः
कथमिव लासो जातः ।
आयातो नववसन्त आलि० ॥

मनसि मृदङ्ग-वादनं पुनरपि सदनमागते कान्ते ।
चरणयुगे नवनूपुररावो विचरति कापि दिनान्ते ।
द्वारे दीपोज्ज्वलनं प्रीत्याः
कलनं मदनकृपातः ॥
आयातो नववसन्त आलि० ॥

नवपलाशपुञ्जे सखि कुञ्जे कालो रञ्जितरागः ।
चन्द्रतारकाणां प्रतिभासे मुदितः सोऽपि तडागः ।
वीणागीतनिनादितवचनं
चक्षुषि मणिर्निखातः ।।
आयातो नववसन्त आलि० ।।

मधुरं गायति पिको हर्षितो दूरे रसिकरसाले ।
रटति चातकः कलितकदम्बे नर्तितपत्रप्रवाले ।
लोको नन्दति वन्दति देवं
सुखदातपसंघातः ।।
आयातो नववसन्त आलि० ।।

वसन्त-गीतिः

(डा० विन्ध्येश्वरीप्रसादो मिश्रः "विनयः" विक्रमविश्वविद्यालय-संस्कृत-विभागे प्राध्यापकः, उज्जयिनी)

स्वागतं सुवसन्त ! नितरां स्वागतं ते ।
मङ्गलं तनुयात् प्रसरणं साम्प्रतं ते ॥
वर्षमेकमतीत्य पुनरप्यागतस्त्वं
प्राणिनां स्थिरजङ्गमानां सम्मतस्त्वं
कीदृशं नु सखे ! विचित्रमिदं व्रतं ते ।
स्वागतं सुवसन्त ! नितरां स्वागतं ते ॥
दर्शनात्तव पुलकिता दयिता वनाली,
स्यन्दनं स्थगयति नभसि ननु किरणमाली;
नुतितर्तिं विदधाति कोकिलकलरुतं ते ।
स्वागतं सुवसन्त ! नितरां स्वागतं ते ॥
तव पदन्यासे विकासे मञ्जुहासे
वसति कल्याणीकला क्रीडाविलासे
कं न सम्प्रेरयति सम्प्रति झङ्कृतं ते ।
स्वागतं सुवसन्त ! नितरां स्वागतं ते ॥
नवनवोन्मेषस्त्वदीयः श्रेयसे नः
सम्भवेन्मधुसम्प्रवेशः प्रेयसे नः
ऋतुपते ! प्रतिभारतं कुरु भारतं, ते ।
स्वागतं सुवसन्त ! नितरां स्वागतं ते ॥

मातुः स्तवकः

(डा० बच्चूलालः अवस्थी "ज्ञानम्" कालिदास अकादेमी, उज्जयिनी)

पतिप्राणे मातः क इव महिमानं तव नुयात्
पतिं स्वान्तःसारैः सह चिदणूनांशेन बिभषे ।[1]
नवीकर्तुं कार्तस्वरमिव शरीरं प्रकुरुषे
परिष्कर्तुं कर्तुं जगति कृतकृत्यं विनयसे ॥

निकायो धातूनां मसृणमसृणः पुत्रपदवीं
दधानो दम्पत्योः प्रणयनिलये कूजनपिकः ।
व्यलीकव्यावृत्तो हृदयविभवः संभृतरसः[2]
कुटुम्बप्रस्तारो नलिननिकुरुम्बो द्युसरितः ॥[3]

स्मितं किंचित् साचि स्फुरदधरयोः कोणकलितं[4]
विधाय भ्रूभङ्गं नयनयुगलीचालनपटुः ।
तव स्तन्यं धातुं कृतकरुदितं यत् स तनुते
स विस्रम्भस्तम्भो भवति जननि त्वय्यकृतकः ॥[5]

---

१. चित्परमाणुरूपेण पत्युः प्रवेशो गर्भे विधीयते । तथा चैतरेयब्राह्मणे—
"पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥
तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।" इति ॥

२. व्यलीकम्=छद्म, मिथ्या ।

३. प्रस्तारः पिङ्गलशास्त्रे निरूढः । तथाहि अष्टाक्षरच्छन्दसः प्रस्तारेण भेदबाहुल्यं गण्यते । पुत्रेणापि तथैव सापिण्डरीत्या कुटुम्बप्रसारः प्रभवति ।

४. साचि=तिर्यक्

५. विस्रम्भः खलु जनन्यामकृत्रिम एव, रुदितं परं कृत्रिमप्रदर्शनं भवेदिति भावः । विश्वासशङ्कुप्रतिबद्ध एव बालो रोदितीति यावत् ।

धमन् धायं धायं करविधृत-पीयूषकुतुपौ[६]
प्रमीलाधीनः सन् निभृतवदनोऽसौ जपति यत् ।[७]
समाश्वस्तो वक्षस्तव समुपधाय स्वपिति यत्[८]
स आनन्दाभोगो भगवति सुराणामसुलभः ।।

निलिम्पा लिम्पन्तु प्रसभमभिकाश्चन्दनघनं[९]
सुरीणां स्वर्णद्यां निधुवनधुवित्रं विधुवतु ।[१०]
सुराधानो गन्धर्वमदयतु मुहुर्नन्दनवनं
यदम्बाया अङ्कः प्रथयति सुखं तद् दिवि कुतः ।।[११]

मुदा सध्रीचीना तरलसरला पालिविषये
प्रयोगे नीचीना निरुपधि विषूचीनखचना ।
अपीचीन-स्नेहा विरचित-पराचीन-वलया
प्रतीचीनाम्बायाः सुतवदनचुम्बा विजयते ।।[१२]

---

६. स्तनंधयो स्तनं धमति, मुखेन फूत्कृत्य पिवन् विनोदं तनुते । कुतुपशब्द इह स्तनार्थे लाक्षणिकः ।

७. प्रमीला=तन्द्रा । शिशुस्तन्द्रालुर्मुखेन जपन्निव दृश्यते ।

८. उपधाय=वक्षोजावुपधानीकृत्य ।

९. निलिम्पा देवाः । अभिकाः कामुकाः ।

१०. निधुवनं कामकेलिः । धुवित्रं मृगचर्मकृतं व्यजनम् । देवाङ्गनाः स्वर्णदीजले धुवित्रं कम्पयित्वा प्रियाणां काममुद्दीपयेयुः, तथा तथा क्रीडेयुरिति भावः ।

११. दिवि हि न मातुरङ्कं लभन्ते ।

१२. सध्रीचीना=सहकृता । नीचीना=न्यग्भावं गता, वात्सल्येनाभिभूता। प्रयोगे=चुम्बनव्यापारे । विषूचीनं विष्वक् कृतरेखं खचनं यस्याः । अपीचीनो निगूढः । पराचीनं विवलितं किञ्चित् तिरश्चीनम् । तिरश्चीना प्रत्यावृत्ता, सकृत् तृप्तिमनधिगतया पुनः पुनश्चुम्ब्यत इति भावः ।

प्रविष्टः सप्तत्यां जयति रसनिष्पत्तिनिपुणः[13]
प्रवीणो वादेषु भ्रदयति मुनीनामपि मनः ।[14]
जराजीर्यन्मूर्तिर्जरयति भयं यद् भवकृतं
रसज्ञायां लग्नः स तव भवति स्तन्यमहिमा ।।

हिमर्तौ सप्तार्चिः प्रतपति तपे त्वं हिमरुचि-
स्त्वमौशीरी कुम्बा वहति दहनोष्णेऽपि पवने ।[15]
विपत्तौ सम्पत्तिः स्मरणविषयीभूय महसा
सुताय त्वं मातः सकलमनुकूलं कलयसि ।।

रसस्त्वं त्वं रक्तं पिशितमथ मेदोऽस्थि च शिरा
धमन्यो मज्जा त्वं बलमपि मनश्चेन्द्रियगणः ।
अमीषां संघातश्चिदवकलितः षोडशकलो[16]
न तत् किंचिज्जन्तौ जननि घटते यन्न भवसि ।।

अभावानां भावस्तव सति तिरोभाववचनः[17]
स तेऽम्ब प्रत्नानां प्रतनु-तनुधारासु नियतः ।[18]
अभिव्यक्तिं यां च प्रसव इति गायन्ति कवयो
निमित्तानां भावे तव भवति भावो भव इति ।।[19]

---

१३. सप्तत्यां प्रविष्टः=संप्ततिवर्षदेशीयो वृद्धः ।

१४. भ्रदयति=मृदूकरोति ।

१५. कुम्बा=वृतिः ।

१६. प्राणः, श्रद्धा, आकाशः, वायुः, तेजः, आपः, पृथिवी, इन्द्रियम्, मनः, अन्नम्, वीर्यम्, तपः, मन्त्राः (वर्णाः), कर्म, लोकः, नाम चेति पुरुषस्य षोडश कला उपनिषत्सु पठिताः । तद् यथा—

—"स प्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नम् । अन्नाद् वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म, लोका लोकेषु नाम च ।"

(प्रश्नोपनिषद् ६/४)

१७. अभावः खलु वेदान्ते तिरोभावरूपो भाव एवेति ।

१८. प्रतनुतनवः=सूक्ष्मशरीराणि जन्मसु प्रवर्तमानानि ।

१९. निमित्तकारणसामग्रीसमवधाने सत्युपादानस्य कार्यात्मना य आविर्भावः स एव भवरूपेण भावो निगद्यते लोके ।

उपादाने मूले त्वयि जगदिदं जन्म लभते
त्वयि स्थित्वा काले त्वयि विलयमेति प्रतिलयात्।[२०]
त्रिदेवप्रख्यानं यदुपलभते शक्तिशबलं
तदद्वैतं मात्रीभवति महितं तत्त्वममृतम् ॥

विरिञ्चिर्वैराजं रचयतु विवर्तेन भुवनं
चतुर्बाहुर्बाढं वृढयतु दृढं पोषयतु तत्।
क्षणात् संवर्तेन त्रिपुरमथनः संहरतु च[२१]
त्रयः क्रोडाक्रीडे तव जननि चेक्रीडपृथुकाः ॥[२२]

जगत् पिण्डीभूतं शिशुरिति यतः सूतिमयते
पितॄणां साहस्री भवति खलु यद्गौरवगणिः।[२३]
मणिर्मूर्ध्न्योऽसौ त्रिभुवनपतेः सत्वरकरो
जगन्मातुर्मातुर्ननु गुणभिदां को गुणयतु ॥[२४]

प्रसूनप्राग्भारैर्विकिरति महीं पादपगणः
सनात् प्रट्वीभावं व्रतति-ततयः संविदधते।
समीरः सौरभ्यं वहति सरितः पूतसलिलं
तवैवायं मात प्रसृत उपचारव्यतिकरः ॥[२५]

---

२०. प्रतिलयः=प्रतिलोमपरिणामेन कारणे कार्यस्य लयः।

२१. विवर्तः खलु कार्यरूपेण कारणतत्त्वस्याविर्भावः। कारणे कार्यधारायाः लय एव संवर्तः = पूर्णस्तिरोभावः। वृढयतु=वृढ़ उद्यमने+क्त+-नामधातुः।

२२. आक्रीड उपवने। भृशं पौनःपुन्येन क्रीडन्तीति चेक्रीडाः।

२३. "सहस्रं च पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते।" इति मनुः।

२४. जगन्माता महामाया च मदीया च माता गुणकृतं भेदं न सहेते इति भावः।

२५. उपचारव्यतिकरः=पूजासामग्री।

नरीं त्वां मन्वानो यदवमननं त्वय्यतनवं [२६]
तनूं स्वां ते तन्वाः पृथगगणयं यच्च वितथम् ।
यदौद्धत्यं बाल्ये तरुणिमनि चाहं व्यरचयं
क्षमामूर्ते सर्वं तदकृतमिव त्वं विगणय ॥[२७]

---

२६. नरीं=मानुषीम् ।
२७. विगणय=मा मनसि कार्षीः । क्षमस्वेति भावः ।

जाबालिपुरं चल !

(डा० रमाकान्त शुक्लः, ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली ११००५९)

जाबालिपुरं चल रमाकान्त ! जाबालिपुरम् ।
आकारयति त्वामभिवन्द्यं जाबालिपुरम् ॥ ध्रुव०

शङ्करशशिलेखावारिविन्दुरखिलौघहरो
बहुवीचिविवर्तावर्तयुता नर्मदा बभौ ।
नर्मदा स्वयौवनमधिजगाम यस्मिन्स्थाने
तत्स्थानं 'भेडाघाट' - पदप्रथितं च बभौ ॥
जगदागन्तुकलोचनावलीपश्यतोहरं
स्फटिकाश्मशिलारमणीयविभाविस्तारकरम् ।
तं भेडाघट्टं निकषा यद् रारार्ष्टि सदा ।
तन्नगरं चल हे रमाकान्त ! जाबालिपुरम् ॥
जाबालिपुरं चल····· ॥१॥

जाबालिमुनेः साधनास्थलं पूतं प्रथितम्
अर्जुनपलाशसहकारप्रभृतिपादपलसितम् ।
देशस्य कृते सर्वस्वहोतृभिः संवलितम्
आयुधनिर्मित्या भारतसैनिकबलप्रदम् ॥
दुग्धप्रदातृपशुधनपरिपालककृषकयुतम्
दुर्गावत्याः विक्रमगाथाभिः परिलसितम् ।
नरसिंहमन्दिरं धत्ते यत्कलुषापहरम्
शंकरगाथाभिर्भवति च यद्रोमाञ्चकरम् ॥
जाबालिपुरं चल····· ॥२॥

'कृष्णायन' - कृद्द्वारिकाप्रसादमिश्रलसितम्
श्रीहीरालालजैनकृतशोधमयूखसितम् ।
हरिशंकरपरसाई - व्यंग्योक्तिविलासयुतम्
चौहानसुभद्रा - राष्ट्रगीति - गरिमप्रथितम् ॥
श्रीप्रभुदयालु - गोविन्ददास - साधनांकितम्
श्रीकृष्णकान्त - राजेन्द्र - प्रभृतिविद्वल्लसितम् ।
रामेश्वरशुक्लाञ्चल - नवरचनाप्रभाधरं
पुष्पा - लीना - चित्रा - कर्तृत्वविकासकरम् ॥
जाबालिपुरं चल····· ॥३॥

योऽवन्तिसुन्दरीं परिणिनाय मुदितेन हृदा
अनुसन्दधते यं विश्वविपश्चिद्गणा मुदा ।
येन ग्रथिता कर्पूरमंजरी नाट्यकृतिः
श्रद्धासुमानि यस्मै ददाति विद्वज्जगती ।
अथ विद्धशालभञ्जिकोदयं यस्मात्प्राप्ता
मीमांसा काव्यस्यापि यदीया कृतिराप्ता ॥
रामायणमथ भारतं बालपूर्वं यस्य
मान्यं प्रबन्धषट्कं च विबुधसंसारस्य ।
यस्मिन् वाणी व्यलसन्मुदिता वारम्वारम्
तं राजशेखरं यत्स्मरति प्रियकाव्यकरम् ॥
जाबालिपुरं चल····· ॥४॥

चल कविसमवायं पश्य तत्र सहृदयमहितम्
मध्यप्रदेशसंस्कृताकादमीसन्निहितम् ।
रेवाप्रसाद - कमलेशदत्त - कृति-संवलितम्
बच्चूलालवस्थिनो गजलगीतैर्लसितम् ।

श्रीश्रीनिवासरथमन्द्रघोषनवगानयुतम्
कविपुंस्कोकिलराजेन्द्रमिश्रकलगानयुतम् ।
श्रीरहसबिहारीप्रभृतिकविप्रतिभादूतम्
भास्कराचार्यसञ्चालनकौशलसम्पूतम् ।
पठ कवितां त्वमपि स्वोयां तत्र यथावसरम्
जाबालिपुरं चल रमाकान्त ! जाबालिपुरम् ।।
जाबालिपुरं चल····· ।।५।।

मा भूस्तेजापःक्षेपघृणितघटनाऽत्र पुरे
स्यादत्र सदा शुभसौख्यसमृद्धिरतीव पुरे ।
संस्काराणां धानीयं विलसतुतरां सदा
जागर्तु मनीषा जगदुद्धारायात्र सदा ।
धत्तामिदं पुरं कलासाहितीगरिमाणम्
योगिनीमन्दिरं वितरतु जगते कल्याणम् ।
प्रार्थय शुद्धेन हृदा जगदीशं सृष्टिकरम्
मोदतां वर्धतां राजतां च जाबालिपुरम् ।।
जाबालिपुरं चल·····।।६।।

(रचना-तिथि: २२-१२-१९८८ ई०)

परिहास-प्रहेलिका:
(सख्योर्वार्तालाप:)

(डा० सुधीकान्त भारद्वाज: 'कल्प:' रोहतकस्थे महर्षिदयानन्द-विश्वविद्यालये संस्कृत-विभागाध्यक्ष:)

१. पुच्छं धुनोति लौल्येन मृदुकण्ठी बुभुक्षित : ।
भिक्षमाण: पदं लेढि सन्तुष्टो गुर्गुरायते ।।
किं सखि, कुक्कुर:, ?

न सखि नेता ।

२. दूरादालोकते मृग्यं झटित्यापततीहया ।
पिबति शोणितं तावद् यावन्निश्चेष्टतां गत: ।।
किं सखि श्येन: ?,

न सखि, तीर्थपण्डित: ।

३. रवीत्यसह्यमानोऽपि ताड्यमानोऽपि मोदते ।।
गुरुं भारं स्वमानस्य वहति गौरवान्वित: ।
किं सखि गर्दभ: ?

न सखि, कवि: ।

○

यतो यतोऽपि गम्यते

(डा० भगवतीलाल राजपुरोहितः,
१२-वीरदुर्गादास मार्गः, उज्जयिनी)

यतो यतोऽपि गम्यते
तमस्तमो नु दृश्यते
सितांशुना करैर्नतैः-
स्सितीकृतं तमस्सितैः ।

घनं तमो नु लभ्यतेऽ
भितस्तमो हि दृश्यते ।
न किं तमः नटायते
प्रदृश्यते निलीयते

असत्य - सत्य - वर्तने
विभिन्न - रूप - दर्शने
अराल - मूर्धजेषु यः
गुहासु कोटरेषु यः
तुरुष्क[1]-गन्ध-कोमले
निरुद्ध - दैव - दुर्बले
अकाल-सत्र - सञ्चरे
पटच्चरे नरे नरे

---

१. लोभान

प्रयन्त्र[२] - धूम-चारणे
सुमन्त्रता - विदारणे
तमस्तमोऽनुभूयते
यतो यतो निरीक्ष्यते ।।१

अधीनतावधारणे
परस्य पादकर्षणे
तमो-विचित्र-पल्वले
वने वने दले दले

ध्वजापण-प्रधावने
ध्वनि-प्रचार-कारणे
सुमस्जिदे सुमन्दिरे
धनेश-दुर्ग - मन्दिरे

कुराजनीति-गह्वरे
दुरोदर - द्रुमान्तरे
शठोन्दुरुप्रसाधने
कशा-मृगेन्द्र-चालने

निकाम-नग्न-नर्तने
जनाकुलेऽपि निर्जने
अधर्म-धर्म-धारणे
निज-प्रचार-कारणे
सितं तमो नु दृश्यते
यतो यतोऽपि गम्यते ।।२

---

२. कारखाना

कुशस्त्र-शास्त्र-साधने
नख - प्रचण्ड - धारणे
विदग्ध-नीति-खण्डने
सुदीन - हीन - दुर्दिने
वृथोपहास-मारणे
विदेश-वेश-धारणे
विदेश-वाग्विलक्षणे
विदेश - चिन्तनक्षणे
स्वकीय-लाभ-लोभने
परस्य हानि-चिन्तने
अरण्य-नाश-कारणे
सुवन्य-जीव-मारणे
कुधारणे कुपोषणे
दुरौषध - प्रचारणे
प्रदूषिते जलोज्ज्वले
सुवर्ण कृष्णतानले
न किं तमोऽत्र दृश्यते
यतो यतोऽपि गम्यते ॥३
ध्वनि-प्रदोष-पञ्जरे
प्रसून-मूल्य[1] - जर्जरे
कुलाल-चक्र-नर्तने
कुचाल-शक्र-वर्तने

---

१. उत्कोच

वधू-विदाह-मारणे
कृतापराध-तारणे
सुदक्षिणा-विचेष्टने
कुलीनता - प्रचारणे

अमी रतास्सुधारसे
दरिद्रता क्षुधारसे
हविर्भवन्ति ते मखे
ज्वलन्ति के न के सखे

दिवानिशं मया श्रुतं
कुवल्कलं त्वया हृतं
तमो द्रुतं निलीयते
दिवानिशञ्च दृश्यते

सितेऽसितं हि दृश्यते
यतो यतोऽपि गम्यते ॥४

धारणा

(डा० प्रकाश पाण्डेयः, "अहल्या" दत्तमन्दिर-सविधे,
कर्वेनगरं, वर्धा रोड, नागपुरम्)

स्थविरोऽहम् । वृद्धोऽहम् । याः का अपि कांक्षाः आसन् ता अपि त्यक्तजीविता इव महिष्यः कस्मिंश्चिदिव तृणजाङ्गले, विलीना अभूवन् । मम चैतज्जीवितमद्यावधि, परित्यक्तभावनम्, त्यक्तवासनाकम् केवलमेव परिणत-मधोभान (subconscious) विश्वरूपेण । आसंश्च काः अपि कविताः या यौवने रचिता आसंस्ता अपि परित्यक्ताः सदनस्यस्य उपरिकक्षायां कुत्रापि विलिल्युः । अद्य न जानामि कुत्राहम् कस्मै वा कस्याः कृते महिष इव वलीवर्द इव नितरां विरचित-हम्बारवोऽहम् । माता च मृता एव । एकाऽसीत्काऽपि प्रियतमा, साऽपि हृतेव जीवनादेव विनिर्ययौ । ·· कथं वदति स्म सा, कथं च हसति, प्रहसति स्म स्फुटितकाचद्रवमिव विकिरन्ती, सागरतीरे इव माला फेनानाम् ! कथं वर्तते स्म सा श्वेतांशुकिरणैरिव स्नाता, सुतरां विनिभाविता,—ईषत्प्रेम्णा, ईषदातुरत्वेन मया, येनाल्पमतिना निर्जित-मिवासीद्गगनं तरणेः ।

आगताऽसीदेकस्मिन्दिने,···मम सदने,···मम सदने सदनप्रिया, मम रुदने रुदनप्रिया, मम जीवने जीवनप्रिया, मम सकले सकलप्रिया,···सा,···यथा भार्यैव सार्यतां समीरणे समुद्धूनयन्ती । न तस्याः कोऽप्यासीन्मनसि विचारः, यदयं प्रेम करोति । अविज्ञातमत्प्रेमा सा स्वयमेव मयि रागवती सञ्जाता-ऽसीत् । तस्याः, तस्या एतस्याः कृते न किमपि कृतं मया । केवलमासीदेको भावः शरण्यः शरणयायी तस्याम्, यदा साऽस्माकं सदने समायाता, तस्थौ च यथा काऽपि संहिता,—प्रेमचरितस्य ।

अनरालकेशयुता, सर्वथा भावनाविकलतायां मम सर्वदैव शरण्या, साऽसीन्मे मेरुः, सविता, महाँश्चोदन्वान् ।

स्मरामि, मोदेऽस्या मे प्रमोदः, विकलतायामस्यां मे विक्लवता, सकलमेव चरितमासीद्यथाऽस्या एव चरितम् । सुस्पष्ट-जघनरेखाऽस्या यदा विश्व-सार्थावरणादेव संदृष्टा मया, तदैव मतं मया यदासीदियं शशाङ्करेखा । तस्याः नयनयोश्च यो भावः, भूतो मे प्रजागरहेतुः । अहं च पठन्नासं सपठन् विविधान्पाश्चात्यकविवरान् । बाणः पठितो यथा कोऽपि विश्वकविः, विश्व-कविर्दान्ते (Dante) च पठितो यथा कोऽपि सुमधुरो भावनावैश्वानरः । ततोऽपि नासीन्मे वाचनाद्विरतिः । सुतरां विशदोऽभूच्छनैः शनैः स भावो, योऽभूत्स्व-भावो नाम कश्चिदपि मच्छरीरे इव निविडतयाऽनुस्यूतः । तदनन्तरञ्च सञ्जातं पठनं शेक्सपियरादिकानां कवीनां नाटकानाम् अथ सुनीतानां, नैकेषां च लेखकानां काव्यानाम् ये तदाऽसन्समसामयिकाः नूतनकवयः—अद्य ते सकलेऽपि प्रसिद्धिमुपेताः सन्ति,—नामान्येतेषां न ग्रहीष्यामीदानीम्, यदिदमसमञ्जसं भवेदिति, एतदेव तु जाने यत्प्रेम, कविता चेति द्वयम्, बभूव कश्चिदपि मे स्थायी भावः,—स एव च मां संप्लावयन् स्थितो मानदण्डः,—अस्मदायुषः कोऽपि निराकारो, बृहद्विश्वो गरिमा,···मानविन्दुः । तेनैव पथा गतं कृच्छ्रेषु अनुभूता सम्यगुपेक्षा, आयुष्यनुभूता कृत्रिमदरिद्रता याद्य सत्ये दरिद्रतायामिव शनैः शनैः परिणमन्ती दृश्यते, यस्या नैवाद्यापि विमुक्तिः केवलमेकमेव तु स्मृतम्, यन्नाम नाम प्रियायाः,—साकं दैवतानाम्, साकममराणाम्, सह विष्णोः, सह रामस्याथ च सह कृष्णस्य नाम्ना । सकलमेव जीवितं कतिकालमास्तिक्यभावेन परिणतं बभूव, पक्वीबभूव । तत्रैव स्थितम् यत्राकाशमपि बभूवैकमालोकावरणम साक्षादपि सवितुरुदारं किमपि महन्महनीयं भानम्,—यः प्रार्थितो मया । यथोमया शिवः, यन्मे रोगापहरः सविता,—तेऽहमेको भक्तः येन सर्वमपि परित्यक्तं तव कृते, केवलं च भूतम् एकं भूरिभूरिशो महदास्तिक्यम् ।

आस्तिकः । नास्तिकः । को नामास्तिकः, कश्च वा नास्तिकः ? द्वयमपि सममेव समीहनीयम् ; द्वयोरपि किमपि यत्सन्तुलनम्,···तन्नाम जीवनम् । यदि जीवनमेव भ्रष्टम्, नाशमितम्, प्रणष्टम्, तत्किमर्थमेतज्जीवनयापनम् ? अस्मि कश्चिदपि युवा,···मन्मानसे, मच्चेतसि, आत्मनि मे, यः किल नितरां 'निधर्मी' ।

स वदति यदीश्वरोऽस्ति, तर्हि तेन तत्रैव स्थातव्यम्, यत्रेश्वराः युगादारभ्य तस्थिवांसः, न तेनागन्तव्यमस्यां भुवि, यत्र केवलं नश्वराः जीवन्ति। यथा ? यथाऽहम्, यथा सा, यथा सः, यथा पुनरपि 'तस्य' सा, तथैव। तथैव जीवितव्यम्, यथा जीवने जीवितव्यम्। तथैव कविकर्म समाचरणीयम् यथा कविकर्म समाचरणीयम्।

चेतसोऽन्तरात्मनि यच्च पातालं जगद्व्याप्तम्, यत्राजगराः सहस्रशः सृपसर्पन्ति, क्षपाश्चानिशं चरन्ति, अटन्ति च भावाः, वभ्रुवर्णाः केवलं दिव्य-जीवनजीवातवे, तत्र स्थातव्यम्। तथाऽपि यदि फ्रॉइड् पठितव्यः, तथाऽपि यज्जीवनं सात्त्विकम्, तदेव जीवितव्यम्। महानात्माऽसीत्सः पाश्चात्त्यमानस-विज्ञाने, येन न्युब्जं यत्तदवकलितम्, हीनात्मनाञ्च कृते साक्षात्संजीवनं विनिर्मितम्। सन्तु पाप्मनः भावाः सहस्रशः, किन्तु तेषामनुभवेन न तावता तीव्रेण स्थातव्यम्, येन सकलापि सात्त्विकता विनश्येत। नूनं तस्मिन्नपि न्युब्ज-जीवनपाताले, कपिलान्तरि जीवितव्यम्। तस्मिन्कपिले, रागे वा महर्षौ, यः पृथिवीमध्यः। यश्च ज्वालाभिरनाकुलोऽपि ज्वालापरिवृतः, जीवति च बलिवत् (यस्यैव महात्मनो नाम्नाद्य महाबलिपुरं विख्यातम्), ··· केवलमेकमायुः, यन्न्युब्जेऽपि पवित्रम्, ···यच्चास्ति तत्पटलीनम्, ···यदर्जुनेन महाभारते विज्ञातम्, तया भीषणया भीत्या, या कुरुक्षेत्रेऽपि तस्यात्मनि न कदाऽपि सम्यक्, आविरासीत्। तदस्ति पूततमम्, तत्र च जीवन्त्यायुषः विविधा विधाः याः कूर्मकारेण पुरैव नितान्तकमनीयतया सुविज्ञात आसन्। तत्राऽवधानं दातव्यम्।

पुनरपि कथयामि, यत्फ्राइड् (Freud) तावत् संमत एव मे। येन फैंटस्यै (Fantasy) सत्यजीवनस्पर्शोऽपि संप्रदत्तः। एतदपि जानामि यत्, यद्दिव्यम्, तस्य हेतुः कारणं वाऽदिव्यमेव। न केवलमदिव्यम्, अपितु नितरामेनसां निखिलतया केवलं सारमयम्। तत्रैव, अथवा 'तत्राऽपि', यया कस्मिंश्चिदपि प्रबन्धे तलवक्तव्यम्, foot note) स्थातव्यम्, यत्र न कोऽप्यलसकरो दिव्यगोलः, यन्नाम ध्वनिः, अपि तु मतिप्रेरितः कश्चिदात्मा एव कस्या अपि वक्तायाः। फ्रॉइडपठनेन वयं मानसिकं वक्रिमानमेव, मानसिकान्तराले स्थितिमन्तः,··· प्रजानीमः नान्यत् किमपि। येन खलु भावनाविरेचनं स्यात् किमपि।

या वक्रता काव्ये, सा पठनीया, सम्यगवधारणीया। अयं 'सन्दर्भः',··· न वृत्तिः, प्रवृत्तिः, केवला वा मूलप्रवृत्तिः। मानसिकान्तरीक्षसन्दर्भोऽयम्, यत्र चेतोऽवकाशः जागर्ति नूनन्। अत्र तथा स्थातव्यम्, यथा केनापि अन्तरीक्षयानेनान्तरीक्षे स्थातव्यम्। तत्रैव स्थातव्यम् नाधो यातव्यम् ततोऽपि समुच्चैर्गन्तव्यम्। वक्रता नाम सन्दर्भः, किन्तु न सा काऽपि केवलसारवत्ता कोऽपि न्युमिनस् सेमिनल् (numinuos seminal) वा सारः। तिर्यगनुभवोऽयम्। नानुभूतिः।

एवं वक्रतामधिकृत्य विचारयुते मय्यहं पुनरपि भालयामि तानि दिनानि, यत्र न कोऽपि भावोऽद्य तिष्ठति यश्च नीतिं न प्रजागरयति। यत्प्रेम विहितम् विहितव्यम्, तत्तथैव विहितम्, विहितव्यम्, यथा केनाऽपि प्रेमिणा प्रेम कर्त्तव्यम् न यत्र कोऽप्यवरो हेतुः। यदि प्रेम निर्हेतुकम्, तर्हि किमर्थं विवाहेच्छा? एवमेव चरतु जगत्, एवमेव समुत्पादयन्तु जनाः पुत्रान्पौत्रांश्च! किन्त्वहम्? अहमत्रैव स्थास्यामि प्रेमणि स्थिरः, न यथा कोऽपि शीतांशुः पृथिवीप्रियकरः, न वा यथा कोऽपि चण्डात्मा गरिमा महात्मनस्तरणिः-किन्तु किमपि ध्वान्तावलीनं तमोऽलङ्कारभूतं नक्षत्रम्। नक्षत्रनाम्नी कल्पना सर्वदैव मत्काव्ये, क्वचित्क्वचिच्च समीक्षायामपि भूयो भूय आविर्भवति। किन्तु न सा केवल कल्पना, नाऽपि वा काऽपि केवलव्यावहारिकी सत्ता सा तु संकल्पना,—मदीयप्रेम्णः, यत्र त्वमलङ्कारः, अहञ्च तस्य मधुरिमाऽहार्यसत्ताभूतः, तस्य वलयम्, तस्य,···अनुभावः। अस्यामेव संकल्पनायां स्थास्यामि, तत्रैव गमिष्यामि, यत्र वस्तूनां सत्त्वमेव विरलतमं सारभूतं तिष्ठति, केवलं वस्तु रूपेण। तत्र विश्वे यत्र न काऽपि हीनमनस्कता,···केवला तु शान्तिः। यदि स प्राप्यते, तर्हि सकलमपि संप्राप्यते। अतो न किमपि निभालनीयम् यद्गर्हणीयम्, नाऽपि मुखमण्डलकमपि विनिभालनीयम् यद्येकवारं साकूतं निर्णिकाये विनिवर्णितम्। अनुभावस्तु सः यावज्जीवं कलनीयः। इयमेव चेतना यस्याः कल्पे, प्रेम तिष्ठति। तदेव जीवति, जीवनमपि मृत्युरेव निरन्तरं मृत्योरभिगन्तव्यं नाम। अस्य च मृत्योरन्तिमं तत्त्वम्? प्रेम! जीवनस्याऽप्यन्तिमं तत्त्वम्, प्रेम। इदमेव कच्चित्प्लेटोमहर्षिणा कथितम् यत्प्रेम चिरन्तनम्, जीवत्सु च वस्तुषु सर्वत्र न्यूनाधिक्येन सञ्जीवनमिव जीवति। किमिहान्यत्कथनीयम्?

मोदे प्रमोदोऽस्याः मे इति मन्तुर्मम पुरस्ताद् विश्वमिवापरमाविरासीदाविरस्त्येव। यत्र सर्वमप्याध्यात्मिकं तिष्ठति। नास्तीदं नास्तिकं विश्वं जातिस्मृते (race memory) र्यन्नयनयोर्विनिमीलितयोः पुरस्तादन्तः प्रतिभाति। कुत्रेदं तिष्ठति ? कच्चित्प्रातिभ-केन्द्रेषु मूर्ध्नः ? अथ प्रेमाऽपि, अवस्फूर्तिरित्यपि ? अथवा संशोधनक्षमतारूपेण ?—सर्वमेव मूर्ध्न एव विकारविलसितम्। नात्र शङ्का कार्या। सर्वमपि यद्यत्सौन्दर्यं प्रतीयते नयनयोरन्तस्तदभियाति मानसम् तदभि च मानसं समुत्कं दोलास्थितमिवार्भकं सुतरां पुरः सरति।

परं कुत्र मयो रागान्वितेन स्थितम् ? तदेव न जानामि। ज्ञातुं वा पारयामि। केवलं किमपि विश्वमान्तरे समभिवीक्ष्य सम्यगुक्तं मया,-यन्मया प्रेम कृतम्, यन्मया न प्रेम कृतम्, यन्मया प्रेमणि किमपि कृतम्, विश्वमेकं समवकलय्य। काऽत्र स्यादुपमा ? कच्चिद्दान्तेकवेरेव। अनेन द्वे पुस्तके लिखिते। एकम् Vita Nuova, अपरञ्च, —Divine Comedy। द्वयमपि पठितं मया पूर्वमेव, यदा मयैव रागात्मकतया जगदिदं विनिभालितम्। तदा त्वत्र केवला रागात्मकतैव समनुभूता। नान्यत् किञ्चन। अद्य तु पश्यामि यन्न प्रेम अपितु प्रेमविश्वं दान्तेमहाकवेरुपलब्धिः। नायं यथा-कुसुमाग्रजः आसीन्महाकविः अपि त्वासीत् स्वयमेव महाकविः। अस्यैव दृशा तु पश्यामि जगदिदमद्यापि। यद्यच्च परितो रिङ्गते, तत्तदपि प्रेम्ण आलोकसहस्रेषु सुतरां विनिमज्जति। कुत्राऽस्ति मे स्थितिः ? कस्मिन्विश्वे कस्मिन्सूर्ये ? कस्यां पृथिव्याम् ? न जाने।—एवं तु जाने यदनुभवेष्वपि केचनैवंविधा अनुभवाः सन्ति, येऽपरविश्वेषां भ्रान्तिमुत्पादयन्ति। क्वचित् क्वचित्पश्यामि निद्रास्वपि क्षपासु पूर्णालोकविनिमग्नतां सर्वेषाम्,—सर्वस्या अपि सृष्ट्याः। यत्र तरीतुमुत्प्रेक्षे क्वचित्क्वचित्।

आम्। तत्र सकलोऽप्यालोकः। न सन्ति वस्तूनि इति न। किन्तु सर्वा अपि जीवनगतयः सुप्रकाशिताः आलोकविनिमज्जितास्तिष्ठन्ति। तत्र सन्ति गावः, अरण्यानि, शाद्वलेष्वजापुत्राः, महिष्यो बृहदाकृतयः, शार्दूलाः, विविधप्रकारकाश्च खगाः, पक्षिणः,—एतस्य च सर्वस्योपरि, कश्चित्स्थिरयुवा, ···अहरूपः,—पक्षी···। नायं गृध्रः अपितु गृध्रसमाकारः कश्चित्सुतरां

निनदता गुरुध्वनिना सह सन्तिष्ठमानः कोऽपि तेजोगर्भः। तत्र च पूरुषः। तत्र विष्णुस्तत्र चान्यः कश्चिद्युवा, यो सकलमिदं परिपश्यति, दृशा च विश्वमप्यालोकमयं वितनोति।

—स्वप्ने कदाचनैकदा दृष्टम्,···यदहं रेलयानस्यायोवर्त्मनि विचरामि, अधःस्ताच्च भीषणालोकः। अन्धतामिस्रः। भीषणालोका च काचित्प्रदरी। ध्वस्तो रेलायानपथः कल्माषितः। न पर्जन्यधारा कदापि, किन्तु केवलो ग्रीष्मः, —मत्कण्ठे ग्रीष्मः, रेलपथोपरि ग्रीष्मः, प्रदरीषु न कोऽप्यङ्कुरोऽपि हरितस्य,— सर्वमेव वभ्रु पीतम् निष्पर्णम्, निष्पर्जन्यम्,···एकम्···यथा-'सहारा'-विश्वम्।

तत्र च भग्नरेलयानध्वंसेषु, रेलमार्गध्वंसेषु, विचराम्यहम्,···शतशतेषु प्रेतेषु। सर्वेऽपि प्रेतानां प्रेताः। अहमेव जीवितवान्। यथा सञ्चरामि यत्रकुत्राऽपि, विनान्नेन तिष्ठन्, विना पानीयं, विनाऽलोकं, विना पर्जन्यं, विनानुभावमपि केवलमनुभूतिवान्,···साक्षाद्ग्रीष्मः। भयावहः। भीतिपदविलोलः,— कश्चित्साक्षाद्भीत्याः पुरस्तात् अहम् अभूवम्। नान्यत्किमपि कलनीयम्। नान्यः सविता विद्यते। नान्यश्चन्द्रमाश्चकासति। अयं नाप्यनुभवस्तु केवलं ममैव, यथा ग्रीष्मचण्डे चन्द्रे, चन्दिरे, यत्र भानुः प्रतपति, शताधिकडिग्रीकञ्च तापमानम्।

आम्! ज्ञातं मया। यदेते ममैवोद्विग्नचेतसः सम्यग् विकाराः,— विकृतयः। आकाशमेव परापतति स्म स्वापेष्वपि यथा कम्बलं प्रेतचर्ममृत्तिकाचूर्णमिव। आसीच्चैकोऽनुभवः यत्र मया शिवेन भूतम्। मृता चोमा। मम विकलयोर्हस्तयोरहञ्चैतस्याः प्रेतं गृहीत्वा कुत्राऽपि प्रस्थितवान्,—न जाने कुत्र, किन्तु निश्चितमेवायं जगद्द्वयानुभवः। एकस्मिन्वयसि या प्रियाऽसीत् पत्नी एवासीत्,—सा मृता पत्नीभावमुपेतुमीहमाना। अपरस्मिंश्च जन्मनि तया पत्नीभावेन परिणमय्य वर्तितव्यम्। तत्पूर्वं तु चितैव जीवनम्। यथा कमपि पतितं सलिलालोकसूर्यं पिबामि तथैव तामपि...चितामपि। यत्राहमासं कोऽपि सम्राट्। सम्राजमिमं मां नो नयतु कोऽपि कुत्राऽपि। यत्र तिष्ठाम्यहम्, तत्रैवाहं सम्राट्। राजा भावनानाम्, राजा विकाराणाम्, राजा समीहानाम्, राजा दृष्टीनाम्, राजा दृष्टिकोणानाम् राजा च यद्यत्पश्यामि तस्य तस्य भूत्वा,···तत्तत्···सकलमेव···प्रेम।

प्रेम ! तव कृते किं किं न कृतं मया ? किमर्थं नायासि ?—त्वं नासि काऽपि व्यक्तिः। तथाऽपि केवलो भावः, मदन्तरात्मनिष्ठः येन ततमिदं जगत्सर्वम्। येनालोकेन ततं विश्वमिदं सर्वम्, स एव सकलानुरागः। तन्नोर्ध्वे जगति विद्यते प्लेटो। तत्त्वज्ञः। येन महर्षिणा केवलं संन्यस्तेनाऽपि, यद्यपि वार्द्धके एव, प्रेमानुभूतम् अथ वा व्यवकलितम्।

तस्मिन्नेव वार्द्धके तिष्टाम्यहमिहेदानीम्। स्मरामि च सकलमप्यायुः। अनुभवामि च सम्यक्प्रेमाणम्। सम्यक् तत्त्वम्। सम्यगात्मानमपि यथानुभूतं भगवता शङ्करेण। यथा प्लेटोमहोदयेन।

तत्र नो गुरुः। गुरुगोल एव गुरुः। तत्र नातपः। तत्र नानातपः। तत्र सकलमेवातपः। तत्र ताम्रमेव वहति वातावरणे अभ्रेषु, मेघेषु, घनेषु जलदेषु शुभ्र कर्पासवद् वर्तमानेषु घनजालेषु, वर्षा तत्र ताम्राणां मतीनाम्, ताम्राणां विद्यानाम् आलोकानाम्, यत्र विराजते गुरुरेव नो गुरुः। तत्राहं गुरुः। ममैव। मम च विश्वे ये केऽपि जनाः समायान्ति, तेषामपि।

किमिदं विचारितमासीत्प्लेटोमहोदयेन ? यदा तेनोक्तं यद्वस्तूनां प्रत्येककृते तिष्ठत्यूर्ध्वे, किमपि सत्यं वस्तु, वस्तुविश्वं व्यावहारिकं तु मिथ्या विश्वम्, द्वितीयसत्यम्, न प्राथमिकम्। यावन्मया नास्य गुरोश्चिन्तितम्, तावदिदमेवासीन्मे मतम्, यत्प्लेटोमहर्षेः सत्यवस्तुविश्वं केवलं वैचारिकतायामेव···स्यात्··· केवलं···वैचारिकतायामेव, किन्तु वैचारिकतायामेव तिष्ठति केवलमव्यक्तम्। किन्त्विदं त्वपरमेव किमपि। किमियं प्रमुग्धता ? अथवाऽनुभवः, अथवा भ्रान्तिः, यत्राकाशशतगणेषु नीलिम्नः समुन्मीलन्ति कल्हाराणि ?

भ्रान्तिष्वपि तिष्ठामि कदाचन। किन्तु नेयं सकलाऽपि भ्रान्तिः। ततोऽवतारितव्यआत्मा तदैव तव प्रेमाणमवलोकयितुं पारयिष्ये। अन्यथा सकलमेव केवलप्रमुग्धताविलसितं स्यात्। अतो न मिलितव्यम्। प्रस्थापितव्यौ च पदौ मेऽस्यां भूम्याम्। यदि पदौ भूस्थिरौ, तदैव भूम्याश्चिन्तनं सुशकम्। भूमिस्तरस्य वा सागरसमतलस्य समुच्छ्रताऽधःस्तनभानस्य। नान्यथा। pedastal of truth-the ground ? इयमेव भूमिका, सकलासामाकृतीनाम्, समेषां विचाराणाम् सकलानां भावनानाम्, सकलानां कामानाम् जनानाञ्च सकलानाम्, भूमिः, भूमिका, ···—नॉर्म् ·····न आयडिअल्।

तदत्र स्थितिरावश्यकी । अन्यथा ते मामपहरिष्यन्ति । त्वया च नितान्त-कान्तःरो वियोगः, विश्लेषो भविता-सह । यदीदं परिवर्तनीयम्, परिवर्जनीयम्, तर्ह्यत्रैव चेतसा सुष्ठ्वाकारेण स्थातव्यम् । इयमेव द्रावतरस्य सूचना, यदा-युर्जीवितव्यम्, यथा व्यावहारिकमायुः, न स्वप्नेषु स्थातव्यम्··· ।

परम्, विना तं स्वप्नम्,···यत्र त्वं स्वप्नप्रिया । त्वमेव मे व्यावहारिकसत्ता, त्वमेव च स्वप्नसत्ता त्वञ्च पारमार्थिकी वस्तुसत्ता, यत्राहं जनः, त्वञ्च सविता । आकाशे त्वम् । त्वं जलम् । त्वं कज्जलम् । त्वमपि नयनयोरश्रुसरित् । आवयोरयं स्वप्नः सदैव तथैव तिष्ठतु । नेहान्येन केनापीषदपि समागन्तव्यम् । सर्वमेव स्मरामि । अद्याप्यत्रापि वार्द्धके । यद्यद् भूतं तदा, यदाऽहं युवाऽऽसम् । काव्येषु च धुरीणः । ईषदपि काव्यस्पर्शेण व्याकुलीभूतोऽभूवम् ।

तत्र त्वया न स्थातव्यम् । केवलं जीवितव्यम, यथा-जीवनम् । न केवलं जीवनयात्रा कर्त्तव्या । किन्तु जीवितव्यम्, ···केवलं जीवनार्थे । अहञ्चात्र जीवामि, केवलं काव्यार्थे । ममायं काव्यार्थः, तव च जीवनार्थः, इत्यनयोर्भ-विष्यति किमपि विश्वम्, कोऽपि विश्वस्वप्नः, यत्र काव्यं जीवनम्, जीवने च काव्यम् । अद्यैव निर्णयं कुरु । किं करणीयं मे कवितायाः इति । स्वीकुरु ताम् स्वीकुरु मामपि, परं केवलं कल्पनायाम् । यतः कल्पनासत्यमप्यस्मिन्नूतने जगति परिणमते पारमार्थिकसत्यत्वेन, व्यावहारिकसत्यत्वेनापि । सा मे कल्पना नियतैव काचिद्वनस्थली नीहारजालपरिवृता ।

अहमस्मि । अयमहङ्कारो सत्यम्, यः शृङ्गारकेन्द्रम्, यश्च शृङ्गारतोऽप्युपरि यत्प्रेम तिष्ठति, तस्यैष मध्यः । एतत्तु न केवलं वैचारिकसत्यम् केवलं तत्त्वपरा-मर्शसत्यम्, अपि तु स्वारसिककल्पनावसरसत्यम् । नेदं केवलं काव्यसत्यम् अपितु जीवितं सत्यम्, न केवलं जीवितसत्यम् अपि तु जीवनव्यवहार-सत्यम् । व्यवहारसत्ये यः सविता प्रकाशते, स एव प्राकाश्यं नयति सकलामेव जीवनदृष्टिसरणिम् । यत्र त्वया स्थातव्यम्, यथा मया, ···(स्थितम्),····· यथोमा स्थितं शिवस्मरणेषु नितान्तम् तथा त्वया स्थातव्यम्, यथा मया, यथोमया, यथानया, यथा नयेन, यथा सरलेन, यथा वपुषा, यथा चेतसा यथार्भकेण, यथा मनुजेन, यथा मनुजया, ·····त्वया···मया । उमयाऽप्युमया त्वया, शिवेन मया, ·····सत्यम् ।

अस्म्यहम् । अहमाकृतिवान् । अस्म्यहं सा वनिता, या त्वम् । अस्म्यहम्पुरुषः । अस्म्यहं स्त्री, सा स्त्री, या त्वम् । त्वमेव । अनेनैव भावेन जीवितुमीहे सकलमप्यायुषम् । यत्र पुरश्चरा विकाराः, भावनाकान्ताराः, भीषणानि चारण्यानि, यत्र न तिष्ठति किमपि जीवनं नाम । अनया चेतनया व्यग्रोऽहं कार्यात्मन्यायुषि, जीवेन सुतरां कार्यशीलस्तत्र, यत्राहं चारणः, सम्राडपि ।··· विचरामि विजनेषु महीधरेषु महोदरेषु, शाद्वलेषु, हरीतिमासु, यत्र-काननं, सलिलंसलिलञ्च काननम्, तत्र सागरतटिनीषु लहरीणामालोकानां तव तव तवालोकः। यत्राहं मधुमक्षिकः, एकः सम्राट् । यत्राहं विन्दुः, अहमेवोदन्वान् । अहमेव सत्यम्, अहञ्च मिथ्या । आम् । सत्यान्मिथ्याऽपरम् न च मिथ्यातः सत्यमवरम् । सर्वमप्यहम् ।··· ···

यत्र त्वं सुविराजमाना विराजन्ती काऽपि दिव्या मही । याऽहम् यश्चालोकसविता सवितुरपि परतरम्, य आकाशसविता सवितुराकाशस्याऽपि परतरं विराजते, ·····सः सम्राट्, स जेता, स विजेता, सः सकलविद् वेत्ता, वेत्ता नराणाम् काननानां कोटिकोटीनाम्···आत्मा···अहम् । तत्र त्वयाऽवलीय जीवितम्, जीवितव्यञ्च यत्राहमवलीये, भविष्यत्कान्तारेषु निबिडम् ।

तस्मिन्नतीतविश्वे, ·· न कोऽपि विकारोऽवतिष्ठते । अथवा सर्वेऽप्यनुभवाः वैकारिकाः वैचारिकाश्च । आननानि काननानि सञ्जातानि लक्षलक्षाणाम् । काननान्यपि चाननानि सञ्जातानि भावं विभावयन्ति ।

जाने, यदिन्दिरा गान्धी यदा केनापि नराधमेण गुलिकाभिर्निहता, तदा,··· ···तदनन्तरं यदा दृष्टो मया हिमाचलः तदा प्रतीयते स्म सा कोऽप्यतीतभावरूपिणी हिमाचलस्य सम्यगाविष्करणरूपिणीव, ·· तत्र दृष्टो मया तस्याः मुखमण्डलसविता, यः प्रकाशते स्म जनेषु विजनेषु, राष्ट्रेषु राष्ट्रेषु, विचारेषु अस्मद्राष्ट्रचारणेष, धरणिषु, सूर्येषु, काननेषु, सरित्सु, विन्ध्याचले, लवणपर्वतेषु, आर्सेनिक (arsenic) पर्वतेषु, सीमान्तेषु च सीमेण्टफैक्टरीषु,····· सर्वत्र, सर्वत्र !

किमिदं जानासि त्वम्,···नूत्नमानसिकसत्यम् ? अहं जानामि, अहं जानामि काव्यम्, परमहं जानामि जीवनमपि, अथ जीवनजैविकतामपि। परं मम काव्यमेकं

वस्तु, जीवनञ्चापरम् । इमे द्वे, यथा हस्तद्वयम्, द्वयमपि यथा मनुजस्य कृते सम्यगावश्यकम् तथैव जीवनम्, काव्यञ्चेति द्वयमपि समावश्यकं मनुजकृते । एतदेव मन्तव्यम् । एतदेव कलनीयम् । एतदेव जीवितव्यम्, एतदेव च कवयितव्यम् ।

यथा तन्तुभिर्विनिर्माति जीवनं व्यथातन्तुर्जीवः, तथा काव्यात्मा भावयिता भवति जीवनात्मनः । अत्र जेतव्यं सकलमपि, अथवा न किमपि जेतव्यम्, केवलं स्थातव्यम्, यत्र स्थितिरपि नश्वरा । नश्चर्याकृतानाञ्च कृते करुणिमा, अनुभवितव्यः । आकाशमपि यतः परावर्तते, तस्मिन्निन्दौ स्थातव्यम्, न वीर्यादिकं कामनीयम् । न तत्कमनीयम् । तदेव रामणीयकम्, यत्र केवलं मुखमण्डलं विराजते । यथा मुखमण्डलम्, व्यथामुखण्डमम्, त्वमेव । जानामि यदीषद्विकारस्पृष्टोऽभूवं तस्मिन्क्षणे, ·····यत्र त्वमेव राजहंसीव विराजमानाऽसीः, यदाऽहं कामप्रज्वालितोऽभूवं दीप इव ।

अद्य वार्द्धके तु किं करणीयम् ? किं चिन्तितव्यम् ? यदा मूर्द्धनि श्वेतिमा यथा हिमात्तुन्नो देवदारुः कमनीयो विराजते । जाने त्वां स्मरामि, परं कथंविधां त्वाम् ? किं तरुणिमनि स्थितां त्वाम्, अथवेषज्जराकुलाम् ? अथवा स्थविरां त्वां स्थितिमतीं विवेकेषु ? न जाने । परमेतत्तु विनिभालयामि नयनयोः, यत्तस्मिन्क्षणे यथा त्व वर्तमानाऽसीः, तदैव तस्मिन्नेव क्षणेऽहमपीदानीं वर्तमानोऽस्मि ।

वृद्धं जगत् । यदाऽयुर्जरां स्पृशति । किन्तु दिव्यकाननं महत्, यदा प्रकृतिस्त्वमुदारा मच्चित्तस्य चरमे स्थले राजसे । भ्राजिष्णुं कामये, परमहमेव मूर्द्धनि भ्राजिष्णुः, विद्युच्च नितरामवसर्पत्येव मूर्द्धस्था । किं तेजोऽपि न पूजयितुं कामये ? किमनलमपि नार्च्चयितुं समीहे ? किं न पश्यामि जगदिदमलम्. येन मूर्द्धनि स्थिरा दृष्टिरपि नापयातु ? न जाने । किमर्च्चाऽपि निषिद्धा ? किं प्रीतेरालोकोऽपि न जीविते जीवतु ? किमहमेवमेवैकलतया जीविष्ये ? ···पश्चाद् वृद्धतमपितुर्मरणात् ।

किं करोमि, किं करिष्याम्यस्मिन्गेहे, यत्र स्थण्डिलं प्रदीप्तं मया तवानुरागस्य ? तत्रैव ते प्रतिचित्रम् ! तत्रैव ते मुखमण्डलम्, यत्र सदनं विहितवान्स्वय-

मेव विवस्वान्। विभ्राजमाना त्वमाकाशगङ्गा, यया स्पृष्टो नैव नैवायं क्षुद्रसविता, योऽहं नाम विद्वत्सु विचरामि, सञ्चरामि विस्फूर्जन्? त्वमेव महन्महनीया। नाहमलमपि जाने कुत्राहं स्थापयिष्ये विग्रहमिमम्, इदं कलेवरं भूतायुषः प्रेतमिदम्, ममेहाद्यतनायुः? यत्केवलं चलति चलत्येव भग्नरथ्यासु, यत्र नोर्वरितो मार्गोऽपि राजपथः यत्राहं क्षीणः क्षीवः केवलं विस्मृतिवान् वैश्वानरः।

वैश्वानरसन्दर्भादिदमपि स्मरामि। यन्नामाकाशपतनम्, यथा नश्वरवीर्यस्य पवनमाकाशतः। अनेन तस्मिक्षणे जीवनमपि क्षणमात्रं प्रतिभाति केवल-वृथार्थता, केवलं नश्वरता। केषञ्चन जनानां कृतेऽयमनुभवो नितरां भीतिकरो भवति। न जानाम्यत्र किं सत्यम्, किं वा मिथ्यात्वम्। वदन्ति केचन यदयं भीषणः कोऽपि रोगः। केचन चोद्गिरन्ति यदयं केषाञ्चनागोचरजनानामेव कोऽपि मानसिको रोगः। यदेकस्मिन्नेव क्षणे दशमिनिटावधिके एव सकलमपि जगन्निष्पर्णकाननमिव निःसलिलं प्रतिभाति। क्वचित्तु धारासारवर्षास्वपि इदमेव केषांचन चित्तेषु प्रतीयते। कदाचित्केचिन्मन्यन्ते यत्सवितर्येव तिष्ठन्ति केचनात्मरूपिणो, जनाः, प्लेतोनः (soul men) येशुभ्रमेकं महत्सलिलमुद्-गिरन्ति। नायन्तु रोगः। इदममृतम्। इदं जीवनमिदमायुः। इदं घृतमेव, यथा पौराणिकैर्व्यक्तम्। यदाविरस्ति सर्वत्रोदन्वानिव, प्रतीयते चाङ्गेषु। क्वचिच्च विन्द्वग्रमात्रता यन्नाम जीवाजीवं जगत् यदन्तरि चेतसः, बहिश्च बाह्यजगति प्रतीयमानम्।

……तत्राऽपि न मे चेतना स्पृशति। त्वामेव मन्तुरपि कृते मम न मुक्तिः। यदि न मुक्तिः, तत्किं करणीयम् न किमपि। यतस्त्वमेव जीवनम्, त्वमेव च मोक्षः। मम कृते। तवाऽपि च कृते इदमेव भानमुत्प्रेक्षे। येन द्वयमपि पुनरागमिष्यावः, कामपि जीवन-धारणां यत्र त्वञ्चाहं च धृतिः, क्षमा, कैवल्यम्, वैराग्यम्, अथ च वासनैकसवितृजीवनम्। कामे नैष्काम्यम्-यथा कर्मणि नैष्कर्म्यम् अथ च निष्कामतायामीहासदनो कामः, द्वयमपि यदि मानसिकमेव, तर्ह्येव वरम्। नान्यथा।

……तदेवं मिलिष्यावः, एवं जीविष्यावः। त्वं,……तत्र,……स्थिरा, ……स्थिरयुवतिः,……अहम्…… अत्र स्थिरः, स्थिरयुवा,……त्वम्……

तत्र स्थिरा चेतनामयी केवलभावना,---अहम्, अत्र---स्थिरस्थविरः,... त्वम्भानमयः, एकः, नैकलः,.....अनुभवः। द्वावपि जीवावः। ---अत्र ..स्थिरा...भव।...मा कामय तं वैश्वानरम् यो मया संप्रज्वालित आसीत् त्वच्चेतसि, ...किन्तु, भव भवैका कामिनी, यामिनी, भामिनी कस्याऽपि, तथापि मम सौदामिनी, अस्य घनचत्वरस्य वर्षाकुलस्य,.. त्वमहम् अहम् त्वम् इत्यवधारय, पुनरपि, नूत्नप्रनूत्नतरान्विश्वान्कामयमाना, कामयमाना सुसमीहमानाऽनागसं किमपि, यत्र प्रेमणि मृत्युरपि न चरमत्वं स्पृशेत्। भविष्यति तु केवला,.....एका,.....स्थितिमती,...स्थविरा,.....युवतिः, ...नाम्नी कांक्षा। इदमेव कथितासीन्मया त्वं मे काव्ये, यत्राहं सविता, त्वं च क्षितिजम्। यत्र त्वं सवितृप्रिया,—अर्थः ?—सवितृरूपिणी प्रिया,—अहञ्चाकाशम्।

एतत्सर्वमवकलय। 'धारणा' नाम विद्यते किमपि कान्तारम् यत्र चरति रमणीयो महाविष्णुः। तत्र विष्णुप्रिया विभात्यरण्ये यत्र जानासि त्वम् यदरणिरपि भवति भानुरुदारः कान्तारकोविदः,... यत्र च नदी,...

---.....---.....---.....---.....

.....---.....---.....---.....

आफ्रिकनकान्तारेषुः द० अमेरिकनजाङ्गलेषु यथा कांगो, आमाशोन—शेते प्रतिशेते, वलति, वर्तते, परिवर्तते, वर्तुलयति स्वात्मनीनं प्रवाहम् यथा काप्यजगरी। किमिदं स्पृष्टं त्वया, यदाऽहं तव प्रेमणि पतितोऽभूवम् ? न जाने केन केन कान्तारपथेन गत आसमेतेषु नैकत्रिंशत्युत्तरेषु प्रावृट्षु। दृष्टानि सलिलानि, संदृष्टानि मरुस्थलानि, पतितं पर्वतेषु पतितं च प्रदरीषु। किन्तु न चिन्तितं कदाऽपि किमपि येन जीवनं भग्नं भविष्यति। एवं चरिष्ये पुरोयायिषु वर्षेषु, शनैश्च शनैर्भविष्यामि, त्वदायुषि वनस्थलीष्वेतासु सृष्टिष्विवापरासु एकः...कान्तारसविता ! समुत्कः ! त्वां च कामयमानः, वर्धिष्णुः... बृहद्यक्षः,...अहम् !

....

.....---.....---.....

तव तव तव गन्धर्वः ! हिमाद्रिषु पर्यटन्, सरित्सु सञ्चरन्,—यथा मत्स्यः, मत्स्यपुरुषः कामानाम्, व्यथायाः अगस्तिः येन क्षारः समुद्रोऽपि विनिपीतोऽश्रूणाम्। तत्र च बाष्पोदन्वति स्थितम्, यत्र त्वमाकाशकविता,-काननशैलानामेका एकला, तथाऽप्यनैकला,-मम,-आहुतिः प्राणानां ज्वालासु राकाणाम्, रागा-

णामेकला रागिणी, ·····एकला च विरागिणी,—केवलाकूतिररण्यानी ।

एवं सिद्धं भवति जीवनम्, यत्र कामाकामं जगदिदमलम्···परिवर्तते,··· यथा सूच्यग्रं भान्वालोक-वनितास्वमरासु यत्र नृत्यम्, यत्र कला, यत्र सौन्दर्यम्, यत्र च स्फीतिमा मानसिकः, यश्चलति न केवलं कान्तारेषु, अपितु स्वर्गङ्गासु,-अथ कारक्षेषु, फेक्टरीषु, विशालेषु समुच्छ्रितेष्वयो-दानवेषु, यत्रैका एव देवता, ·····नाम ? ·····प्रगतिः । जीवनप्रगतिः, संस्कृतिप्रगतिः, राष्ट्रप्रगतिः, राष्ट्राणां शतशतानां प्रगतिः, मानुषप्रगतिः, जनानां समुदवेल्लतीयं सागरिका, यत्र स्पृष्टो मया नूनमस्माकं प्रगतेरेव महान्, ज्योतिष्मान् भावः !

यद्यनेन पथा गन्तुं न शक्ष्यसे, न चिन्तयसि तत्किमर्थं मां विनिभायलसि विदूरतोऽपि प्रेमरसरञ्जितयाऽरूपया दृशा ?·····जाने ! प्रेम सत्यम् । किन्तु तद्यदि न मानवसत्यम्, तत्कोऽर्थो जीवनस्य ? अतो 'मूल्य' मवधारणीयम् । इदमप्यवधारणीयम्, यन्मूल्यं प्रेम, प्रेम च मूल्यम् । रामो मूल्यम्, कृष्णो मूल्यम्, रामकृष्णोऽपि मूल्यमेव । अस्य कृते संन्यासः, अस्य कृते प्रवृत्तिः, अस्य कृते च समृद्धिः, सकलेष्वपि एक एव भावः, यन्नाम गरिमा विश्वशान्त्याः ।

पुनरपि स एव कक्षः, तदेव नवचित्रम्, प्रतिकृतिः, स एवाहम्, पुनरपि य आसं पञ्चविंशतिद्विगुणितसंवत्सरेभ्यः प्राक् । सा एव कांक्षा मम महोदारा, ·····त्वञ्च जीवन्ती, अहञ्चोपरतः·····इव समुत्प्रेक्षमाणो मृत्युम्, नकार-न्यक्कारस्य, य आसीन्मनसा त्वयैव कवलितः, यदाऽहं तवाभूव युगेभ्योऽपि प्राक् । अद्याद्य समुत्प्रेक्षमाणो मृत्युं यावदविकलः, विग्रहेण विकलाङ्गः, चेतसा तु स्पृहामयः, शतशतानामाशानामाशासु प्रदीपायमानः, स्वस्यैव जीवनस्य कोऽपि स्वस्मिन्नेव स्थिर आविष्कारः, यः सत्यममिथ्या कोऽपि भावनादिषु मिथ्याचारः यथा-कालिदासे । जीर्ण नाम घृष्टनाणकमपि ध्वन्यध्वनः ।

·····इदमेव सत्यम् ! मम वक्रिमा । ममैव स्वात्मोपर्युपल इवावस्था-पितेयं मम क्रूरता । यत्कक्षोऽयं जातोऽस्ति मम जीवनम्, अस्मत्कांक्षाणामाकृती-नामेकमावसथम्, ·····यत्र त्वम्, अहं च, द्वयमेव सत्यम्, अन्यदपरंच मिथ्या ।

आन्दोलनम्

(डा० इच्छाराम द्विवदी १६७/१२ पंजाबी कालोनी, मैनपुरी)

"अनवरतश्रमशीलानां, स्वेदप्रवाहद्वारा यन्त्रशालापरिचालकानां निर्धनत्वेऽपि धनिनां कृते सततधनोत्पादनतत्पराणां कार्मिकाणामनेन प्रकारेण निष्कासनं सर्वथानुचितम्। यावत्पर्यन्तमेतेषामस्माकं निष्कासितानां बन्धूनां यन्त्रागारे पुनः प्रवेशो न भविष्यति तावत्पर्यन्तं न कोऽपि कार्यनिष्पादनार्थं यन्त्रागारे गमिष्यति। एते धनिनः सकलसुखोपभोगनिरता ऐश्वर्यमदमत्ताः केचन स्वगृहेषु वातानुकूलितकक्षेषु सुखं स्वपन्ति परं तेषां कृते भवादृशाः केचन कार्मिका भृत्याश्चाहोरात्रं प्राणान् करतलीकृत्य वाष्पनिर्माणयन्त्रैं[1] दहनागारे[2] विधूर्णितभयंकरचक्रजाले,[3] विषविमिश्रितवायुप्रवाहकारिणि[4] कक्षे, वस्तूत्पादनार्थमात्माहुतिं कुर्वन्तीति तु न तैर्ज्ञायते। यदि वयमुत्पादनकार्यं स्थगयामस्तर्हि कतिपयेष्वेव दिवसेषु ते ज्ञास्यन्ति महत्त्वमस्माकम्। अत एवास्माकं परिषन्निर्णीतवती यत्कोऽपि न गमिष्यति कार्यार्थम्।"

"कार्मिकानामेकता"
"जीयताम् जीयताम्"
"शोषणतन्त्रम्"
"नश्यतात् नश्यतात्"

एतादृशान्येव वाक्यानि यन्त्रागारस्य विस्तृते पुरोवर्तिनि भूभागे वायुमण्डले स्फुरन्ति स्म। उत्तेजिताः कार्मिकास्त्वेव समूहे स्थिताः वार्तालापे निमग्नाः। कार्यालये प्रबन्धकाश्चिन्तातुरास्तिष्ठन्तिस्म। सर्व एव घर्घरध्वनिरकस्मादेव शान्तिमाप। यन्त्रागारस्थभूमनिष्कासनस्तम्भेन धूमोद्गिरणं परित्यक्तम्। प्रातःकालेऽष्टव दने यः सावधानकरणयन्त्रस्य तूर्णध्वनिः श्रूयतेस्म सोऽपि मौनमभजत्। सर्वत्र परिव्याप्ता शान्तिः। परं शान्तेरस्या उरसि प्रवर्तते ज्वालामुखी चिन्तायाः।

---

१. वायलर
२. भट्टी
३. पहिये
४. गैस सिलेंडर कक्ष
५. चिमनी
६. सायरन भोंपू

सप्ताहपर्यन्तं कार्मिकाणां प्रबन्धतन्त्रस्य च मध्ये न किमप्यभूत् सामञ्जस्यम्। कार्मिकाः वेतनवृद्धिं तथा च मासस्यैकस्य वेतनं पुरस्काररूपेण[1] वाञ्छन्ति स्म। प्रबन्धतन्त्रन्तु प्रस्तावद्वयमध्ये केवलमेकमेव प्रस्तावं स्वीकर्तुमैच्छत्। विशालेऽस्मिन् यन्त्रागारेऽनुमानतः षड्सहस्रकार्मिकाः कार्यं कुर्वन्तिस्म। तेषु यन्त्रवेत्तारः,[2] सुधारकाः,[3] यन्त्रसंचालकाः,[4] वाहनचालकाः,[5] वस्तुविक्रेतारः,[6] विविधप्रकारकाश्च कार्मिका आसन्। तत्र च केचन नियमितनियुक्तिवन्तः, केचिदनुबन्धिताः, केचित् तदर्थं नियुक्तिभोगिनः, केचिच्च दैनिकवेतनभोगिन आसन्।

दैनिकभृत्यानां कृते महत्कष्टकारकमान्दोलनमिदं संजातम्। सप्ताहं यावत् तु यथाकथञ्चित् ते दिवसयापनं कृतवन्तःततः परं जीविकाराहित्यं तेषां कृतेऽतीव दुःखकरं समभूत्। अन्नेन विना गृहेषु व्यलपन् बालकाः। यन्त्रसंचालनकर्मणा क्षयादिरोगग्रस्ता अधिकांशाः भृत्या अशक्तिवलात् गृहनिर्माणादिकार्येषु असमर्था अभूवन्। अतस्तेषां समक्षं महत्कष्टमुपस्थितम्।

कार्मिकसंघस्य नेतारस्तु प्रतिदिवसमुग्रतरं व्याख्यानं दत्त्वा तत आगत्य स्वगृहं भोजनादिकं निर्वापयन्ति स्म। आमरणमनशनं प्रारब्धं यन्त्रागारस्य द्वारे कार्मिकैः। प्रबन्धतन्त्रेण सह वार्तायाः किमपि फलं यदा निकटमायातिस्म नेतारस्तेषां विषमा अन्याः वार्ताः स्वामिनां समक्षं संस्थापयन्ति स्म। यावत् सुदीर्घकालमान्दोलनं प्रचलिष्यति तावदेवं तेषां कृते लाभप्रदं भविष्यतीति जानन्त्येव ते।

सप्ताहानन्तरं कार्मिकाणामान्दोलनं हिंसकं जातम्। ते यन्त्रागारेऽग्निकाण्डमकुर्वन्। मार्गेष्ववरोधान् स्थापयित्वा ते यातातातमस्तव्यस्तं समपादयन्। मार्गेष्वभूवन् क्रोशं यावत् दीर्घाः वाहनानां पंक्तयः। यात्रिणः भयभीताः। कार्मिकाः कतिपयेषु वाहनेषु प्रस्तरप्रहारं, कतिपयेषु वह्निसमुज्ज्वलनं, कतिपयेषु हिंसनञ्चक्रुः। नगरे सर्वत्रैव संजाताभूतपूर्वा स्थितिः। राजकीयरक्षका मूकदर्शकवत् सर्वमपश्यन् परं न तैः किंचिदपि कृतम्।

एतादृश एव जटिले काले कार्मिकसंघस्य प्रधाननेता य आसीत् हिंसकान्दोलनप्रवर्तको, मार्गावरोधकारकश्च सोऽशृणोत् यत्तदीये गृहे तस्या धर्मपत्नी प्रसववेदनया व्याकुलायते। त्वरितगत्या सोऽधावत् गृहं प्रति। द्वारि कार्मिकवसतेः स्त्रीणां समूहश्चिन्तातुरस्तिष्ठति स्म। चिकित्सकस्तु केनापि पूर्वमेवा-

---

१. बोनस-लाभांश
२. इंजीनियर
३. मिस्त्री
४. आपरेटर
५. ड्राइवर
६. सेल्समैन

कारित: । चिकित्सकस्तं दृष्ट्वा द्रुतमकथयत्—

"अस्मिन्नेव क्षणे राजधान्या: प्रधानचिकित्सालये प्रापयैनामन्यथा न ते हस्तंगतं भविता किञ्चिदपि ।"

नेता सत्वरं गत्वा कथंकथमपि चतुश्चक्रिकावाहनमेकं द्वारे समानीय स्त्रीणां साहाय्येन पत्नीं याने संस्थाप्य राजधानीं प्रति प्रस्थित: ।

राजमार्गे आसीत् विप्लव: । सर्वत्र अव्यवस्था, वाहनानामन्तहीन: सम्मर्द: । आन्दोलनकर्तृभि: यत्कृतं तदधुना नेतु: मन:पटले साकारतामुपगतम् । यानादवतीर्य स वाहनानि चालयितुमुन्मत्तवत् प्रार्थनमचीकरत् । इतस्ततो धावन्स: करबद्धतया गद्गदया गिरा, विलपन् समेषां समक्षं पौन: पुन्येन याचनमकरोत्परं सर्व एव विवशा: । यावत्स: पुन: प्रत्यावर्त्य स्वयानं नगरं प्रति प्रत्यावर्तितुमैच्छत्तावत्तस्य यानस्य पश्चादपि बहूनि वाहनानि समागतानि यैरवरुद्ध: प्रत्यावर्तनमार्ग: ।

विवश: स: स्वकीये यान एव रोदनं प्रारभत । पृष्ठपार्श्वे प्रसववेदनया चीत्कारपरायणा वराकी तस्य पत्नी तरलतारकाभ्यां नेत्राभ्यां बारंबारं तं दृष्ट्वा कम्पिताभ्यां करकमलाभ्यां तस्य करं दृढतया ग्रहीतुमसमर्था सती हिक्काव्याजेनाकस्मादेव दिवमयासीत् वाहन एव साजीजनत् पुत्रमेकं तिसृणां कन्यानामनन्तरं सोऽपि च नवजात: शिशु: मात्रा सहैव दिवं गत: । तत् सर्वं दु:खातिशयकरं दृष्ट्वा वृत्तान्तमुन्मतो नेता—

"आन्दोलनमान्दोलन" मिति साम्रेडमुच्चैरालपन् स्व वस्त्राणि च विदीर्य मार्गेऽधावत् ।

अद्यापि नगरे यदा कदाऽपि नेता दृश्यते मार्गेष्वितस्ततो यत्र तत्र "आन्दोलनमान्दोलन" मिति अस्फुटं प्रलपन् ।

○

जापानदेशीयानि (जापानीज़)
'तान्का' काव्यानि

(डा० हर्षदेव माधवः, सी-२४७ भावना टेनामेण्ट्स वासणा बैरेज-निकटे
अमदावादः-३८०००६)

o समाजोत्सवः
युवतीनां गीतेषु
यूना चेतांसि ।
युवतीनां मनांसि
उष्णिक्चित्रवर्णेषु ॥

o समाजोत्सवः
मनसः क्रीडाचक्रे[1]
परिचिता सा ।
व्रणपीडिते हार्दे
चरणशताऽऽघातः ॥

o पतङ्गो[2] गतः ।
पश्यन् पतङ्गगुणं
रिक्तं बालकः ।
छिन्नपतङ्गसमं
गगनं शून्यं च मनः ॥

o नागतो गृहं
पत्रवितरकोऽद्य
दीर्घं निःश्वस्य
प्रतिनिवृत्य वधूः
प्रमृजत्यश्रुबिन्दुम् ॥

o वृत्तौ चकितः
शशकः शलभं तु
वीक्ष्य, शङ्कितः,
चमत्करोति कर्णं
चालयन् पार्श्वे पर्णम् ॥

o जीर्णवस्त्रेण
वेष्टयित्वा स्वगात्रं
गच्छता तेन
दृष्टं पूरितं पात्रं
नवसंवत्सरेण ॥

o यातौ नताङ्गौ
कशापीडितौ क्षीणौ
शकटलग्नौ
बलीवर्दौ निःश्वस्य
नववर्षमाकृष्य ॥

o शिरसि घटं
वहन्ती, चालयन्ती
कपोलालकम् ।
पदस्खलनत्रस्तम्
उच्छलति मे हार्दम् ॥

---

१. Merry-go-round.
२. Kite.

o रेल्वेयानस्य
वियुक्तकक्षसमा
गतिः प्रियस्य
हस्तं चालयन्ती सा
जाता 'सिग्नल' निभा ! ।।

o वातायनं तु बद्धं
न दृश्यते सा,
कर्णौ परन्तु
शृणुतो द्वारशब्दं,
अयं मे तपोभङ्गः ! ।।

o क्षुत्क्षामकण्ठः
रोदिति रथ्यायां श्वाः,
शिथिलं पुच्छम् ।
उदित इवोत्कण्ठः
पाण्डुराङ्गश्चन्दमाः ।।

o खर्जूरच्छाया
विशीर्णा सिकतासु
नष्टा च सन्ध्या ।
गच्छति चन्द्रिकासु
पुनरप्युष्ट्र-काया ।।

o वेश्यापर्यङ्के
वाक्षस वस्त्र[1] गन्धः
उदिते चन्द्रे
रञ्जयति ताम्बूलं
क्वाथेन युवा हट्टे ।।

o प्रियतमायाः
उच्छलद्वक्षसि
नृत्यं वेलायाः ।
किन्तु भग्ननौकायाः
आतंको मे वपुषि ।।

o क्रुद्धतित्तिरः
रक्ताक्षोऽभिद्रवति ।
युध्यतेऽपरः ।
ददति हस्ततालाः
दन्तलग्नौष्ठा जनाः ।।

o श्रावणे मन्त्रान्
शृणोति नन्दी, जिघ्रति
कच्छपो गन्धान्,
ताम्रसर्पः स्पृशति
शिरसि दुग्धधाराम् ।।

o भ्रमति गृध्रः
नभसि चक्राकारं
रक्ताक्षः क्रुद्धः ।
प्राप्यते शवगन्धः
पुनश्च क्षुत्सम्बन्धः ।।

o प्रथमरात्रिः·····
अरुन्धती वसिष्ठौ
सा दर्शयन्ती·····
श्याम-नेत्र-नभसि
अहं पूर्वजन्मनि ! ।।

---

१. Brassieres.

o दिनाङ्कपत्रे
पुनः···वसन्ताऽऽरम्भे
नूतनवर्षे···
पुनश्चित्रगता
हसति शुचिस्मिता ॥

o पुनश्च प्रातः
पुनश्च पुष्पामोदः
प्रफुल्लं सरः ।
चक्रवाकस्याऽऽक्रोशः,
भवति परितोषः ॥

o होली ! न प्रियः
विलोक्य वातायनम्
श्वसिति गात्रम् ।
नेत्राञ्जनाश्रुसिक्तं
पत्रप्राप्तं कुङ्कुमम् ॥

o दीपावली रे
प्रज्वालिते प्रदीपे
भाति युवतिः ।
प्रज्वलिते च नेत्रे
शाटीपर्यन्तद्वये ॥

o चक्रं भ्रमति
कुम्भकारः पश्यति
वृद्धोऽनुशोचति ।
(आशुविनाशि-सग
दृष्ट्वा ब्रह्मा सर्जनम् ॥)

o पाटल-पुष्पं
त्वया प्रदत्तं, मार्गे
गन्धात् ऋते
पाटलवर्णपत्रेषु
जातस्ते वक्त्रस्पर्शः ॥

o सर्पः शृणोति
मुरली-वक्षः श्वासं
शनैर्नृत्यति ।
सङ्गीततन्तुबद्धाः
केनापि पञ्चप्राणाः ॥

o लोष्ठगुटिकां
कर्षको विसृजति
विहगं प्रति ।
कर्षकवध्वा वक्षः
सभयमुच्छलति ॥

o सैन्दूरवर्णं
सत्याः···हस्तस्य चिह्नं
ज्वलत्श्मशानं
अङ्गुष्ठाऽनलदग्धा
सायं समये सन्ध्या ॥

o भिक्षुकः स्थितः
बसस्टेण्ड-फलके
क्षुत्त्रस्तः, पार्श्वे
सपुष्पा जातिलता
प्रसारयति शाखाः ॥

o सहसा पार्श्वे
बसयानस्याऽऽसने
काऽपि युवतिः ।
रोमाञ्चे ऋतु-स्पर्शः
स्कन्धे कोरकोद्भवः ।।

o काऽपि युवतिः
बसयानस्याऽऽसने,
अकस्मात् योगः ।
पुरुषो निर्विकारः
अचेतना प्रकृतिः ।।

o 'कर्फ्यू'[1] ग्रस्ते
नगरे लावारसः
जनसंमर्दे ।
शतघ्नीमुख-समा
सहसा प्रतिरथ्या ।।

o करफ्यूग्रस्तं
नगरं···वनमिव
निर्जनं दग्धम् ।
भित्ति-वक्षःस्थलानि
गोलिका-चिह्नितानि ।।

१. Cerfew

सौरि-सरेति[1] महावाक्यम्

(डा० रामेश्वरदत्त शर्मा, ३ विकासनगरम्, भिवानी १२५०२१)

वेदवेदाङ्गशास्त्रेषु भूयसी वाक्यशृंखला ।
परं 'सौरि-सरो' वाक्यं सर्ववाक्यशिरोमणिः ॥१॥
'अहं ब्रह्मास्मि' वेदान्ते 'तत्त्वमसि' च गीयते ।
निष्पक्षं ब्रूत शास्त्रज्ञाः किमाभ्यां कोऽपि रक्षितः ॥२॥
सौरि-सरेति वाक्येन रक्षिताः कोटिशो जनाः ।
गणयेत् कोऽपि सर्वांश्चेद् बृहद् ग्रन्थो भवेत् तदा ॥३॥
न जाने केन शब्दोऽयं केन पुण्येन निर्मितः ।
यस्य स्मरणमात्रेण कष्टी कष्टाद् विमुच्यते ॥४॥
कियानपि भवेद् दोषोऽक्षम्योऽपराध एव वा ।
सौरि-सरं समुच्चार्य मुक्तो भवति मानुषः ॥५॥
कुत्रापि शोडशीं स्पृष्ट्वाऽत्यानन्दश्चानुभूयताम् ।
कथञ्चिच्चेद्धि कुप्येत् सा 'सौरि मैडम' तां वद ॥६॥
कस्यापि महतः पुंसो मानं निहत्य मा शुचः ।
मानहान्यभियोगे त्वं 'सौरि-सरेण मोक्ष्यसे ॥७॥
कार्यालयान्न भेतव्यं सुखं स्वपिहि निर्भयम् ।
दैवाद् बॉसः प्रपृच्छेत् त्वां सौरि-सरस्तदोच्यताम् ॥८॥
व्यर्थमेव हि युध्यन्ते यत्र तत्र मिथो जनाः ।
सौरि-सर-सुधां पीत्वाऽऽनन्दः कथं न भुज्यते ॥९॥

---

१. Sorry Sir.

न कापि वित्तहानिर्वा शारीरिकोऽपि न श्रमः ।
नोद्विग्नता च चित्तस्य तस्माच्छ्रेष्ठमिदं बलम् ॥१०॥
बुधा मुधैव जल्पन्ति सौरिर्दण्डो महत्तरः ।
कारावासस्य शूलस्य मुखं दृष्टं न तैस्तथा ॥११॥
अतो हे स्वात्मगोप्तारो ! यावत् सौरिर्मुखाम्बुजे ।
ईशो दण्डयितुं नालम् मनुष्याणान्तु का कथा ॥१२॥

※

मावमंस्थाः सखे !

(डा० परड्डी मल्लिकार्जुनः, धारवाडः)

ताज् महल् भव्यतादिव्यतालोकने
हर्षपूर्णं भवेत् तावकं मानसम् ।
किन्तु तन्निर्मितेर्मूलहेतुं कथं
न स्मरस्यद्य तं दैन्यपूर्णं जनम् ? ॥१॥

गायने नर्तने काव्यबन्धे रताः
साक्षराः लब्धमानाः समाजे यतः ।
किन्तु तेषां कलावर्धके साधने
राक्षसास्ते कथं मानवे निर्घृणे ? ॥२॥

शिक्षकाश्छात्रवर्गोपदेशे रता
धार्मिका वीतचिन्ताः समाजे यतः ।
वैद्यवृन्दोऽपि यत् स्वीयकार्ये रतः
दीनचित्तं स्मरस्यन्नदाने रतम् ? ॥३॥

आङ्ग्लराज्ये पराधीनतादुःखिताः
भारतीयाः सदा शृङ्खलायन्त्रिताः ।
यैर्महादेशभक्तैर्वयं तारिताः
जर्जरान् संस्मरस्याद्य तान् वा मृतान् ॥४॥

हर्म्यवासी जनोऽमूल्यवस्त्रान्वितो
मिष्टभोजी सदा वैद्यसम्मानितः ।
वृक्षमूलाश्रयं जीर्णवस्त्रान्वितं
खाद्यहीनं क्षणं संस्मरेत् शोषितम ॥५॥

उन्मुखीभूयते स्वाक्षि वोन्मील्यते
येन भूमौ लुठन् ना कथं दृश्यते ।
बान्धवो भारते हन्त जातः सखे
किं त्वयोपेक्ष्यते दैन्यपूर्णो जनः ? ॥६॥

यत्तरोर्वा लतायाः शिरोभूषणं
पुष्पवृन्दं सदा द्रष्टुकामो नरः ।
पादपानामिदं यैः कृतं पोषणं
तानि पश्येत्तु मूलानि नम्राननः ॥७॥

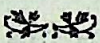

असंख्यातवर्षाणि जीवनम्

(रचयिता—डा० परमानन्दः शास्त्री, सिद्धार्थसदनम्, मन्दिरमार्गः,
अलीगढम् २०२००१)

मया जीवनं दृष्टमविरलं मृत्योर्मे नहि काचिद्भीतिः।
या दिक्कालतटान्तराल इह वहति निरन्तरजीवनधारा,
भिन्नरूपवर्णाकृतिकोणा रसास्वादगतिभिन्नाऽपारा,
तस्यां कश्चिल्लघुद्वीप इव मन्येऽहं मृत्योरस्तित्वम्।
केवलमस्यर्धार्धविरामो मृत्यो! पूर्णविरामो न त्वम्।
कालदिशोरानन्त्येऽजस्रं जीवनस्य गुञ्जति सङ्गीतिः।
मया जीवनं दृष्टमविरलं मृत्योर्मे नहि काचिद् भीतिः।

लता पुष्पफलतरवो लुप्ताः निजबीजे जीवनमुपयान्ति,
मरुभुवि वाष्पे, हिमे हिमगिरौ जलसीकरा विवर्तं यान्ति।
परमाणुषु च पञ्चतत्त्वानां देहिनां हि देहा लीयन्ते।
नहि विलीयतेऽस्तित्वं तेषां रूपाण्येवान्यतामयन्ते।
नवतापरिवर्तनमविरामं जीवनस्य सैवैकपदीतिः।
मया जीवनं दृष्टमविरलं मृत्योर्मे नहि काचिद् भीतिः।

जीवनरूपमात्मजे पित्रोः पञ्चत्वेऽपि स्थितं जीवनम्,
दृषदां वक्षःस्फोटं कृत्वा बीजाङ्कुरणं पुनर्जीवनम्,
जीर्णपत्रगलनाद् वसुधाया उर्वरताऽवर्धनम् जीवनम्,
एकीभूय सलिलबिन्दूनां सिन्धुविधानं ध्रुवं जीवनम्।
जीवनस्य वर्षाणि सहस्रं मृत्योरेकक्षणं प्रतीतिः,
मया जीवनं दृष्टमविरलं मृत्योर्मे नहि काचिद् भीतिः।

गतिर्जीवनं कर्म जीवनं चरैवेति शुभमतिर्जीवनम्,
निशि निद्राविश्रान्तिर्मृत्युः प्रातर्जागरणं च जीवनम्,
स्वार्थकृते परहानिर्मृत्युः निस्स्वार्थं परहितं जीवनम्,
अनृतहेतुसंघर्षो मृत्युः सत्यकारणात्सैव जीवनम् ।
अश्रुविधानं मृत्युर्जीवनमापन्नाश्रुमृजायां प्रीतिः ।
मया जीवनं दृष्टमविरलं मृत्योर्मे नहि काचिद् भीतिः ।

श्रेयः प्रेयो द्वन्द्वपरीतं सर्वं दुःखं नैव जीवनम् ।
भौतिकभोगैरिन्द्रियतोषणमृगमरीचिका नैव जीवनम् ।
नैष्कर्म्योग्रा परोपदेशे वावदूकता नैव जीवनम् ।
मौनं मानवतासेवायां रतं जीवनं परं जीवनम् ।
वामा नापि दक्षिणा द्वन्द्वे केन्द्रियदृष्टिर्जीविनरीतिः ।
मया जीवनं दृष्टमविरलं मृत्योर्मे नो काचिद् भीतिः ।

मरणं येन शिक्षितं लोके ज्ञातं तेनैवात्र जीवनम्,
अलसैर्वर्षैर्नैव, गण्यते कर्मठतायाः क्षणैर्जीवनम्,
तापितमपि बहु परसम्पर्कात् स्वयं शैत्यगुणमेव जीवनम्,
बिन्दुबिन्दुभिः सिन्धुसर्जनं सहचरताभिख्यं हि जीवनम् ।
जीवनमेकमखण्डं ज्योतिस्तमसां भिदा केवलं नीतिः ।
मया जीवितुं शिक्षितमास्ते मृत्योर्मे नहि काचिद् भीतिः ॥

○

क्व गच्छानि क्व यानि ?

(डा० कृष्णनारायण पाण्डेयः, आकाशवाणी पणजी, गोआ)

सत्ययुगे सर्वेषां मनुष्याणाम् एका भाषासीत्, एकः वर्गः एकं च राज्यमासीत् । अस्य पौराणिकतथ्यस्य वर्णनम् ईसाई धर्म पंथग्रन्थ 'बाइबिल' मध्येऽपि 'ओल्ड टेस्टामेण्ट' इति भागे वर्तते । सा प्राचीनतमा भाषा का ? भाषाविज्ञानदृष्ट्या संस्कृतं, तामिलं, लैटिनं भाषात्रयं वर्तते ।

संस्कृतस्य प्राचीनतमं रूपं वेदसाहित्ये संरक्षितं वर्तते । प्राचीनलैटिन भाषायां केवलं व्यापारिकविवरणानि वर्तन्ते तथापि ईसाई-सम्प्रदाये धार्मिक-कृत्येषु लैटिनप्रयोगः प्रचलति । तमिलभाषाक्षेत्रे रामायणकाले संस्कृतस्य प्रचलनं सम्पर्कभाषारूपेण आसीन् इति वाल्मीकि-रामायणे स्पष्टतया वर्णितम् । महर्षिणा अगस्त्येन सर्वप्रथमं तमिलभाषा-व्याकरणस्य रचना कृता इति प्रसिद्धम् । तमिलभाषायां प्रचलितशब्दाः पलम्, चंगमम्, तन्नीरम् वा तन्नी क्रमशः फलम्, संगमम् तत्नीरम् (जलम्) इति संस्कृतशब्दानां प्रतिरूपाणि । तमिललिपिः ब्राह्मीलिपेः दाक्षिणात्यं रूपम् । वर्णमालायां क ङ, च ञ, ट ण, त न, प म इति अक्षराः संस्कृतवर्णमालाक्रमे एव वर्तन्ते । लैटिनभाषायाः शब्दः "सुओमोटो" संस्कृतस्य स्वमेव इति शब्दस्य परिवर्तितरूपम् । लैटिननिःसृतभाषासु 'सेण्टर-केण्टर-केन्द्र' 'करेक्टर-चैरेक्टर-चरित्तर-चरित्र' 'डोर-द्वार' 'अल्टिमेटम अंतिमित्थम्' 'कमिटी-समिति' इति शब्दानां रूपं मूलभाषा का इति संकेतयति ।

आर्याणां मूलस्थानं ध्रुवप्रदेशतः भारतवर्षस्य ब्रह्मावर्तपर्यन्तं विविधस्थलेषु ऐतिहासिकशोधेषु प्रमाणितम् । वस्तुतः एतेषु समस्तस्थलेषु आर्याणां स्थितिः आसीत् इति भाषाविज्ञानदृष्ट्या प्रमाणितम् । सर्वत्र तथाकथिता भारोपीयभाषा प्रचलितासीत् ।

वस्तुतः परिकल्पितभारोपीया मूलभाषा संस्कृतम् एव। तुलनात्मक-भाषाविज्ञानविषयस्य जन्म पश्चिमजगति संस्कृतस्य अध्ययनेन जातम्। साम्प्रतं संस्कृतम् अनेन कारणेन एव विश्वस्य अधिकांशविश्वविद्यालयेषु पाठ्यते।

स्वदेशे मराठी, कोंकणी-बंगला-कन्नड, मलयायम-गुजराती भाषाणां मूलरूपज्ञानाय संशोधनं कुर्वन्तु। यत् रूपं मिलिष्यति तत्संस्कृतं भविष्यति। तथा सांस्कृतिकैक्यभाषा संस्कृतं साम्प्रतं भारते 'पुस्तकस्था' इव प्रतिभाति। लोकजीवने श्रवणं तु सुलभं परन्तु प्रयोगे दर्शनंदुर्लभम्।

मानवताया ऐक्यसूत्रं संस्कृतं लोकजीवने प्रचलितं स्यात्, देववाणी भूलोकवाणी स्यात् इति ध्येयेन लोकभाषा प्रचार समितिः पुरी, हिन्दू-सेवाप्रतिष्ठानम् बंगलोर, संस्कृताध्यापक संघ-पुरनट्टुकरा केरलः, विश्वसंस्कृत प्रतिष्ठानं वाराणसी-इत्येताभिः संस्थाभिः सार्वदेशिकसंस्कृतसमन्वयसमिति-सम्प्रेरणेन, तथैव शताधिक संस्कृतपत्रैः संस्कृत-सेवा क्रियते परन्तु परस्परम् असमन्वयेन कृते कार्ये शक्तिः न भवति।

संस्कृत-क्षेत्रे समन्वयाय कश्मीरतः कन्याकुमारी पर्यन्तं प्रवासं कृत्वा संस्कृतानुरागिणः निवेदिताः प्रतिवर्षम् एकवारं कार्यमूल्यांकनाय परस्परं योगदानाय अनुभवस्य आदानप्रदानाय च। १९८५ वर्षे जम्मूकश्मीरे श्री अमरनाथ-गुहा क्षेत्रे संस्कृत भाषा १९८६ वर्षे अयोध्यानगरे अखिलभारतीय संस्कृत-संमेलनं, तथैव १९८७, १९८८, १९८९ वर्षेषु श्रीरामवनयात्रामार्गे चित्रकूटे, पंचवटी-नासिके, किष्किन्धा-कर्नाटके सम्मेलनानि समायोजितानि। बहु प्रचार प्रसार कृतेऽपि अपेक्षित संख्या न भवति प्रतिनिधि-जनानाम्।

अस्मिन्वर्षे २६, २७ दिसम्बर ९० मासे रामेश्वरम् तमिलनाडु प्रदेशे अस्मिन् क्रमे अंतिमं सम्मेलनं भविष्यति। तीर्थयात्रा व्याजेन संस्कृतसेवा भवतु इति प्रायोजना वर्तते। शताधिक पत्राणि प्रेषितानि; अद्यावधि स्थानीय-संस्कृतानुरागिभिः पत्रोत्तरं न दत्तम्। पत्रोत्तरदाने संस्कृतज्ञानां शैथिल्यम् अभिनंदनीयम्?

अस्तु समन्वय-माध्यमेन रामेश्वरक्षेत्रं दक्षिणे, द्वारकाक्षेत्रं पश्चिमे पुरीक्षेत्रं पूर्वे नैमिषारण्यम् उत्तरे संस्कृतक्षेत्रं कर्तुं शक्यते। इति सर्वसम्पादनाय सर्वेषां संस्कृतानुरागिणां संस्कृतसंस्कृतिसंस्थानां समन्वितयोगदानम् अपेक्ष्यते। यथाशक्यं प्रयासः क्रियते परन्तु पूर्णसाफल्यार्थं क्व गच्छानि क्व यानि? इति कृपया सूचयन्तु सुपाठकाः। शुभम्!

❀❀

स्वरमंगलायाः श्रीनेहरूविशेषांकः[1]

(श्री अरविन्दनाथः शुक्लः, ५९ पटेलनगरम्, मुजफ्फरनगरम्)

राजस्थान-संस्कृत-अकादम्याः त्रैमासिकसंस्कृतमुखपत्रस्यायं विशेषांकः स्वतन्त्रभारतस्याद्यप्रधानमन्त्रिचरस्य स्वर्गीय पं० जवाहरलालनेहरू-महाभागस्य जीवनं, व्यक्तित्वं कर्तृत्वंचाभिवलक्ष्य सुमनोंजलिरूपेण समर्पितो वरिवर्ति। उत्कृष्ट लेखक-चिन्तक-दार्शनिक-राजीतिविचक्षणस्य पं० नेहरूमहोदयास्य जन्मशतीवर्षावसरे प्रकाशितोऽयमंकः विविधदृक्कोणैरद्वितीयः। विश्वस्य प्रख्यातदार्शनिक प्लेटोमहाभागः स्वीकुरुते यत् प्रशासक-दार्शनिकयोः समन्वयो वस्तुतो लाभप्रदः। दार्शनिकः प्रशासकः प्रशासको दार्शनिकश्चेत्युभयं जनकल्याणाय कल्पते। माननीय पं० नेहरू महाभागस्य व्यक्तित्वे उभयमपि समन्वितं सत् वैशिष्ट्यमुत्पादयति। भारतराष्ट्रं पारतन्त्र्यगाढतिमिरादुन्मोच्य अमुष्यातीतस्य पृष्ठभूमौ नव-भारतराष्ट्रस्य कल्पनां साकारतामापादयन्नयं स्वीयां गहनचिन्तनसरणिं प्रथयांचकार।

सम्भ्रान्तपरिवारे जनिमुपलभ्य विदेशेषु चोच्चतमां शिक्षामधिगम्याप्ययमात्मनो जीवनं सकलमपि देशसेवायै प्रार्पयत्, भारताय च नवीनां दिशं प्रदर्श्योन्नतेः शिखरं प्रापयत्।

प्रकृतेऽस्मिन् विशेषांके: विषयदृष्ट्या पण्डितनेहरूसम्बद्धेषु विविधपक्षेषु समुल्लिखिताः प्रकृष्टविदुषां लेखा विषिष्टमाकर्षणं जनयन्ति। महामनीषिणोऽमुष्य राष्ट्रनायकस्य जीवनसम्बन्धिनीनां समस्तघटनानामितिवृत्तानांच साकल्येनैकत्र प्रस्तुतं विवरणमेतस्य सर्वांगीणं परिचयं प्रस्तोतुमलमास्ते। श्रीमता समये-समये विलिखितानां ग्रन्थरत्नानां सामग्र्याः समावेशेन विशेषांकेऽमुष्मिन् मणिकांचनसंयोग इव समुपस्थापितः। राष्ट्रनेतुः कूटनीतिमर्मज्ञस्यास्य सम्बन्धे आधिकारिकीं सामग्रीं प्रस्तुवत्या संस्कृत-अकादम्या स्तुत्यः प्रयासो विहितः।

सम्पादकीयस्य लेखकेन डा० गंगाधर भट्ट-महाभागेन स्वीये लेखे पण्डित नेहरू-महाभागस्य जीवनस्य, व्यक्तित्वस्य, कर्तृत्वस्य च विविधपक्षान्

---

१. स्वरमंगला (श्रीनेहरूविशेषांकः) सम्पादक : डा० गंगाधर भट्टः। राजस्थानसंस्कृतअकादमी, जयपुरम्।

समावेश्यतेषां मूल्यांकने विशिष्ट आग्रहः प्रदर्शितः। देशस्य व्याख्यासम्बन्धिनो नेहरूमहाभागस्य "भारतस्य जनतैव भारतो देशः" इत्याकारकान् विचारान् विदधता सम्पादकेनामुष्य चिन्तनधाराया मर्मोपस्थापितम्। नेहरूमहाभागस्य दृशा सर्वसुखसम्पन्नो मानवः स एव यस्य विचारे कर्मणि च सामंजस्यं वर्तते। सामंजस्यानुसन्धानमेव कर्तव्यकर्मणो मार्गं प्रशस्तं विधत्ते।

पण्डितनेहरूमहाभागं प्रति कवित्वमयानि भावपूर्णाणि श्रद्धासुमानि समर्पितवत्सु कविपुंगवेषु प्रमुखाः राजस्थान-भाषाविभागस्य निदेशको देवर्षि-कलानाथशास्त्री, राजस्थानविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षोः डा० हरिराम आचार्यः, "लेलिनामृता"-महाकाव्यकर्ता श्री पद्मशास्त्री, श्रीकृष्णलाल शुक्लश्च यैः स्वीयभावार्पणव्याजेन स्वीयः श्रद्धाकुसुमाञ्जलिः समर्पितः। "नेहरू-विंशतिका" डा० शिवसागरत्रिपाठिना विंशति श्लोकैरुपनिबद्धा स्वीयं वैशिष्ट्यं प्रकाशयति।

पण्डितजवाहरलालनेहरोः जीवनमाधृत्य काव्यद्वयी विशेषांके महत्त्वपूर्णं स्थानं भजते। डा० उमारमणझा-विरचितं "नेहरूचारुचर्चा" नामकं ११९ श्लोकेषूपनिबद्धं काव्यं रम्यं भव्यं वास्ते। काव्येऽस्मिन् नेहरुमहाभागस्य जीवनस्य घटनानां विविधायामानां भारतं प्रति तस्य दृढनिष्ठायाः निःस्वार्थ-सेवायाश्च सुरम्यं चित्रणं विहितम्। एवमेव श्रीरामकृष्णशास्त्री "अव्यय"-विरचितं "नेहरूशतक"-न्नाम काव्यं वर्णनादृष्ट्या चित्रांकनेन च रामणीय-कतामावहति।

विशेषांकेऽमुष्मिन्नुत्कृष्टानां गद्यलेखानां प्राचुर्यं रचनादृशा चैतेषां वैशिष्ट्यमुल्लेखनीयम्। एतेषु डा० गंगाधर भट्ट-विरचितो "महामनीषी पं० जवाहरलाल नेहरूः" नामको लेखः नेहरोः व्यक्तित्वस्य, जीवनचर्यायाः रचनाधर्मितायाश्च परिचायको वरीवर्ति। शोधदृष्ट्यास्मिन् लेखे प्रभूता सामग्री समुपलभ्यते। डा० प्रशस्यमित्रशास्त्री भाविन्या एकविंश्याः शताब्द्याः सुविशदं चित्रांकनं विहितवान्। एकविंश्याः शताब्द्याः सम्भावितानां घटनाक्रमाणां जीवनसरण्याश्च सजीवं चित्रं प्रस्तुवता कविनाऽऽत्मनो भावनाः विशदीकृताः। "पं० नेहरूमहोदयस्य चिन्तनसृति"रिति डा० राजेश्वरी भट्टस्य लेखो नेहरूमहाभागस्य चिन्तनधाराणां सुस्पष्टं विवरणं प्रस्तौति। चिन्तनस्य विशिष्टता लेखेऽमुष्मिन् सुव्यक्तं मुखरिता।

पण्डितनेहरूमहाभागस्य साहित्यसर्जनायाः विवेचनं विश्लेषणं च विहितं श्रीमता मोहनलालशर्मणा स्वीये लेखे "साहित्यस्रष्टा नेहरूः" इत्यात्मके।

एवमेव अमुष्य कलाप्रेम चित्रितं श्रीमता हरमल्लेन। उभावपीमौ शोधच्छात्रौ समुदीयमानलेखकौ:, गहनाध्ययने चैतयो: विशिष्टाभिरुचि:।

श्रीरामदेवसाहू युगपुरुषाय नेहरूमहाभागाय काव्यात्मकं श्रद्धांजलिं समर्पयांचकार। श्री साहू महाकाव्यस्यैकस्य रचनाकृद् वर्तते। श्रेयांसकुमारसिंघई "पं० नेहरूमहाभागस्य विचारोदधिकमलानी" ति लेखे श्री नेहरो: विचारकणान् अथवा जीवनसागरस्य कमलानि समन्मिपितानि व्यधात्।

पं० नेहरूमहाभागस्य शास्त्रीयविवेचने महती रुचिरवर्तत। फलत: डा० बालशास्त्रिण: साहित्यविषयको लेख: डा० राजेन्द्रप्रसादशर्मणश्च बौद्धार्थविषयको व्याकरणसम्बद्धो लेखोऽस्य विशेषांकस्याकर्षणम्।

भाषाया दृष्ट्या विशेषांकेऽस्मिन् सरला, सहजा, समुत्कृष्टा भावोत्पादिका च भाषा प्रयुक्ता। लेखकानां भाषासु वैविध्यन्तु स्वभावसिद्धमेव तथापि भाषाया: स्तरस्य पूर्णरूपेण रक्षणम विहितम्। लेखानां प्रौढा, परिष्कृता, प्रांजला च भाषा तेषां काव्योचिता शैली च लेखकानां प्रौढिं प्रतिपादयितुं सुशका। अनेनेदं तथ्यं समुद्घाटितं यत्संस्कृतभाषा साम्प्रतमपि सजीवा नवनवोन्मेपशालिनी च।

प्रकृतलेखानां लेखका: प्रख्याता विद्वांस: सन्ति। कतिपय एतेपूदीयमाना लेखका येषां प्रतिभापाटवमत्रावलोकयितुं शक्यते। अकादम्या: प्रमुखमिदमुद्देश्यं यन्नवीना लेखका: प्रोत्साह्येरन् येन ते राष्ट्रियस्तरीयांल्लेखान् लेखितुं समर्था: भवेयु:।

लेखेपु लेखकानां व्यक्तित्वमंकितं भवति। विना लेखकानां परिचयं विवेच्य विषयस्यावगमनं सुदु:शकम्। अमुमेवाद्देश्यं लक्ष्ये कृत्वा प्रत्येकं लेखस्य आदौ सम्पादकीयटिप्पण्यां लेखस्य सारांशो लेखकस्य च परिचयो यथायथमंकित: सम्पादकेन। अनेन पाठकानां लेखपठनेऽभिरुचिरभिवर्धते।

आकारदृष्ट्या स्वरमंगला स्वीयां सीमामनुव्रजति। विशिष्टचिन्तक विचारकराष्ट्रनायकस्य महिमानं विचिन्वतो विशेषांकस्यापर्याप्तत्वं स्वाभाविकमेव तथापि व्यापकता-दृशा ससंक्षेपं प्रस्तुतीकरणस्य प्रयास: सर्वथा स्तुत्य एव।

विशेषांकस्यास्य सफलप्रकाशनार्थं सम्पादको डा० गंगाधर भट्ट: अकादम्या अध्यक्षो डा० मण्डन मिश्रोऽन्ये च सहयोगिन: प्रशंसामर्हन्ति।

स्वरमंगलाया माध्यमेन संस्कृतभाषाया साहित्यस्य च परिरक्षणस्य परिवर्धनस्य प्रसारस्य च य: प्रयासो विधीयते स सर्वथा प्रशस्योऽभिनन्दनीयश्च। आशासे, आयत्यामपरेऽपि विशेषांका अनेनैवोत्साहेनाकादम्या प्रकाशयिष्यन्ते।

काव्योन्मेषः[२]

(श्री श्रो० मि० वेलणकरः सम्पादकः, 'गीर्वाणसुधा', मुम्बई ४०००० ४)

श्रीहरिश्चन्द्ररेणापुरकरकवेः संस्कृतभाषायां रचितः काव्योन्मेषः ४२ कविताभिर्मण्डितः। अत्र प्रयुक्तानि छन्दांसि यथा प्राचीनप्रथितानि तथैव विषयाश्चार्चिता आधुनिकाः। बहूनि काव्यानि व्यक्तिपराणि। कालिदासः, दयानन्दः, विवेकानन्दः, गान्धी, सावरकरः, सातवलेकरः जवाहरलालः, इन्दिरागान्धी, शास्त्री, लाजपतराय, इत्यादयो नरविशेषाः कारणवशादत्र विशयीभूताः। तथैव स्वदेशप्रीतिरप्यत्र निमित्तं कासाञ्चित् कवितानाम्। यथा 'सा खलु धन्या भारतभूमिः' 'भो देशभक्तोत्तमाः' 'भो पाकभूशासकाः, इत्यादयः। तत्र 'तावत्स्वराज्यं नहि लोकराज्यम्' 'जीवेच्चिरं भारतलोकराज्यम्' इत्यादय उल्लेखविशेषमर्हन्ति। संस्कृतभाषामधिकृत्य 'सा देववाणी खलु सेवनीया' 'आलम्ब्यतामक्षरदिव्यवाणी' 'श्रयत विश्वशुभङ्करसंस्कृतम्' इत्यादयो लिखिताः कविता न केवलं कवेः संस्कृताभिमानं प्रथयन्ति अपि तु संस्कृतभाषावरेण्यत्वं प्रस्थापयन्ति उद्घोषयन्ति निदर्शयन्ति च। 'भीषणं दुर्भिक्षम्' 'सन्नागरा एव यथार्थराष्ट्रम्' इमे रचने यथा परिस्थितिचित्रणं साधयन्ति तथैव आदर्शं पुरस्कुर्वन्ति। 'कर्मगतिर्विचित्रा' 'धर्मतत्त्वसमीक्षा' चिकित्सायुते रचने न केवलमन्धश्रद्धावादिन्यौ।

वृत्तसंयोजनं कविना साधु साधितं; भवतु सा शिखरिणी वा मन्दाक्रान्ता वा उपजातिर्वा, न कुत्रापि क्लिष्टता न अरुचिकारिका शब्दयोजना न सन्दिग्धता वा। कवेराशयो निश्चितः स्पष्टतया मण्डितः।

सर्वकवितानामधो रचनाकालो निर्दिष्टः। तेन ज्ञायते यदस्मिनग्रन्थे १९६४ खिस्ताब्दतो रचनाः सङ्कलिताः। क्वचिद्रचनाकालनिर्देशो न कृतः यथा 'भो देश भक्तोत्तमाः' 'इन्दिराहौतात्म्य'मित्यादिषु। १९८६ वर्षे रचिता 'आनात्मवादः खलु दुःखमूलम्' कविता कविमानसं विशदयति। आधुनिकानाचारहेनुरस्मत्तत्त्वज्ञानपराङ्मुखतेति तेन गीतम्। तस्मिन्नेव वर्षे रचितं 'विना तेन मानुष्यजन्मैव मोघम्' काव्यमपि प्राचीनतत्त्वज्ञानमनुवदति।

एवं पुरातनाधुनिकसमन्वयोऽयं काव्योन्मेषो रसिकान् विचारवतस्तोषयतु इति कामये। (ग्रन्थारम्भे)

---

२. काव्योन्मेषः (संस्कृतकाव्यसंग्रहः) प्रणेता—प्रा० हरिशचन्द्रो रेणापुरकरः। प्रकाशकः—भारतीयविद्याभवनम् मुम्बापुरी (मुम्बई)-७। प्रथमसंस्करणम् १९८९। आकारः डिमाई। पृष्ठसंख्या १८+२००=२१८। मूल्यम् रु० २९-००

जीवनमुक्तकम्[1]

(डा० रमाकान्त शुक्लः, आर ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली ११००५९)

कविमनीषिणो डा० शंकरदेव 'अवतरे' महोदयस्य सहजातकाव्यप्रतिभायाः यशःप्रसृतिर्नाधुना कामप्यभ्यर्थनामपेक्षते। यथा पारदर्शिनीः काव्यशास्त्र-प्रतिपत्तीरयं विचक्षणणोऽधिकरोति तथैव तस्मिन्नुच्छ्रायसौन्दर्यगुणं कवित्वं शीर्षस्थितिमधिरोहमाणं प्रतीयते। १९८६ तमे ईशवीयेऽब्दे तस्य 'नारीगीतम्' नाम विशालकायं काव्यमुत्तरप्रदेशसंस्कृत-अकादमीद्वारा पुरस्कृतं सत् नैकासु विद्वद्गोष्ठीषु सामान्येतरं सभाजनं समर्जयामास। 'नारीगीतम्' हि नारीजात्याः समष्टिजीवनं चित्रयत् तस्या विराट्रूपं समुज्जागरयति। नारीविषये न किम-प्यवशिष्यतेऽस्मिन् वृहत्काव्ये। 'यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्' इति महाभारतोक्तिर्विषयभेदेन नारीगीतेऽपि संगच्छेत। कविना स्वयमेव पद्यमय्यां भूमिकायामेतत् प्रकारान्तरेण निगमितम् :—

आत्मीया प्रकृतिर्नारी पुरुषस्य यदुच्यते।
तदात्मानं संस्तुवता नारीगीतं विधीयते॥

साम्प्रतं केषांचिद् विश्वविद्यालयानां संस्कृतविभागेषु 'नारीगीतम्' सततं-गवेषणायां तिष्ठति। शोधच्छात्रा यावन्नारीगीते शोधकार्यं कर्तुं प्रारब्धवन्त-स्तावत् 'जीवनमुक्तकम्' नाम द्वितीया काव्यकृतिः कवे'रवतरे' महाभागस्य प्रकाशिता सती ज्ञानगरिष्ठानामपि सहृदयानां रसाजीर्णतामिवादधती समुदिता समुल्लसति। यथा नारीगीतं संस्कृतसाहित्ये 'प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणी' कृतिरिति बहुभिः संस्कृतसाहित्याचार्यैः प्रमाणीकृता तथा जीवनमुक्तकमपि नीतिकाव्यानां परम्परातः स्वकीयं प्रस्थान-भेदं प्रथयति।

---

१. जीवनमुक्तकम्। प्रणेता—डा० शंकरदेव अवतरे। प्रकाशकः साहित्य सहकारः ई १०/४ कृष्णनगरम्, दिल्ली-११००५१। संस्करणम्-प्रथमम् १९८९। आकारः डिमाई। पृष्ठसंख्या ३०८। मूल्यम् ४२.०० रूप्यकाणि।

जीवनमुक्तकं नाम काव्यं मानवताया नैतिकमूल्यानां सीमान्तोपलब्धि कारयद् व्यवहार-पूतं नूतनमेव जीवनदर्शनं समुद्भावयति। एतेन जीवन-मुक्तकं न केवलं चाणक्य-विदुर-भर्तृहरिप्रभृतीनां नीतिकाव्यपरम्परायां पतति, अपितु मोक्षपदादपि परां समष्टिमानवोन्मुखवर्त्तिनीं कांचिददृष्टपूर्वां दिशां लक्षयति। मंगलाचरणस्य प्रयोजनीयतां प्रकटयता प्रथमेनैव पद्येनैतत् सम्यक् संसूच्यते तावत् :—

न विघ्नव्यावृत्त्यै न शुभगतये नात्मरतये
न लोकाचारार्थं बहुविधमिदं मंगलवचः
अपीयं मे भक्तिर्विविधजननिष्ठादरकृते
ममास्था सर्वास्थाप्रतिनिधिसमष्टि प्रणमति-१

इत्यतो न मंगलाचरणमपि कवेः स्वार्थ-निघ्नम्, अपितु समष्टिमानवस्य लोकोत्तरां निष्ठां प्रति समर्पितं सत् विश्वकल्याणभाजनं तत् समपद्यत।

इन्द्रियाणां नियन्त्रणेन, विषयाणां परित्यागेन वा न तत्त्वतो जीवन्मुक्तिः सम्भाव्यते। सा तु बाह्याभ्यन्तरप्रपञ्चात्तस्य जीवनस्य संशोधनेनैव संजायते। इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तयः सजन्मानः सन्त्यो दुर्निवारा एव, अतः सुधीभिस्तादृश्यः प्रवृत्तयः सत्त्वार्थे परार्थे वा प्रयोजनीया भवन्ति। अयमेव जीवन-मुक्तकस्य मौलिकः प्रस्थानभेदो यत्र व्यष्टेः स्वयमर्जितो विश्वासः शनैः शनैरसंख्यातेषु जीवनप्रयोगेषु प्रसरन् न केवलं स्वर्गम्, अपितु मोक्षपदमपि स्वार्थं-मितं प्रमाणयन् स्वात्मतादात्म्यदर्शनात् समष्टि-संज्ञितं ईशपदं किंवा ईशसंज्ञितं समष्टिपदं प्रत्यक्षीकरोति :

समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यदर्शनात्
तदभावात् तदन्ये तु ज्ञायन्ते व्यष्टिसंज्ञया (पंचदशी)

जीवनमुक्तकस्य कविर्बाह्याभ्यन्तरजीवनप्रयोगाणां परिणतौ तादृशं समष्टिदर्शनं कृतवानिति अन्तःसाक्ष्यं प्रस्तूयते—

न याचे स्वर्लोकं नियमयति यः सावधि सुखम्
न मुक्तावुत्तिष्ठे निभृतनिजकल्याणसजुषि
ममास्था मानुष्ये भवतु भवसंघर्षसुखिनः
मदीयं कारुण्यं परिचयतु सृष्टेः कणकणम्-३६९

व्यवहारोपयोगि जीवनं हि जीवनस्य सर्वोच्चकला संप्रधार्यते। भोगविलासेष्वाकण्ठमज्जनेन शुष्कपर्णभक्षणेन वा नैषा कला प्रापणीया भवति। उन्मुक्त-

वृत्तयो जीवनं पंकिलं विदधति, अत्यन्तवर्जनासु च जीवनं शुष्कमिवोपजायते। सर्वास्वपि दशासु सन्तुलनमेव जीवनस्य परमं साफल्यम्। भुक्तानि सुखानि दुःखपरिणामानि; दुःखान्यपि च तथा भोग्यानि यथा स्वयमेव तानि निष्प्रभावाणि जायन्ताम्। एतादृक् सन्तुलनमेव मनुष्यं कूटस्थतां प्रापयति। अयमेव जीवन्मुक्तेः प्रकारो जीवनमुक्तकस्य संदेशः, यः प्रौढपरिणतौ ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यफलं निगमयति। एतामेव पद्धतिमुद्दिश्य जीवनमुक्तकस्य कविः स्वपाठकेभ्यो यात्रानिर्देशं प्रददाति :—

कुरु स्वान्तःपूतं शृणु सकललोकानवहितः
मनस्कारादन्यत् परिहर नमस्कारविधिना
अभावे भावे वा भव समरसश्चिन्तनबलात्
सुखं वा दुःखं वा द्वयमपि विचारेण जहिहि ३५२

पूर्वं नारीगीतमालोचमानैर्विद्वद्भिः स्वीकृतम्, यत् संस्कृतसाहित्ये नारीगीतं पण्डितराजसदृशीं काव्यत्वप्रौढिं स्पृशति। तदव्यवहितमेव प्रकाशितं जीवनमुक्तकं तद्धारणामेव निःसंशयं द्रढयति। अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यैरभिव्यक्तिप्रकारैः स्वयमर्जितैश्चानुभूतिव्यतिकरैः कवेः 'अवतरे' महोदयस्य सहजा कवित्वशक्तिः स्वयमेव सिध्यति। अन्तःसाक्ष्यमपि तदर्थं गृह्यताम् —

विचारलेशाननुभूतियोनीन् शब्देषु बद्ध्वा स्वयमुत्थितेषु
आत्मानुरूपोदयसृष्टितुष्टः स्वाभाविकोच्छ्वास इवास्मि मुक्तः ३७१

यथा 'नारीगीतम्' अवतरेमहोदयस्याभूतपूर्वं काव्यम्, इति सहृदयैः निर्णीतम्, तथैव जीवनमुक्तकं नाम काव्यकृतिरपि तस्य निरुपमैव सम्प्रति प्रतिभाति प्रतिभावताम्। स्वागतं जीवनमुक्तकाय अभिनन्दनं च तत्कर्त्रे व्याहरामः!

❀

"भाति मे भारतं" वीक्ष्य

'भाति मे भारतम्' इति कार्यक्रममवलम्ब्य सहस्रशो दर्शकाः स्वविचारैः परामर्शैश्च दूरदर्शनाधिकारिणः कार्यक्रमप्रणेतृनिर्देष्टारं च पर्यचिन्वन्। अधस्तात् केचन विचाराः परामर्शाश्च अंशतः प्रस्तूयन्ते :—

डा० रमाकान्त जी एक कवि ही नहीं, एक कला संगम हैं। इस वृत्तचित्र "भाति मे भारतम" में इनके निदेशक, कलाकार, गायक, चित्रकार इत्यादि अनेक स्वरूप दिखाई देते हैं।

—डा० करुणापति त्रिपाठी
अध्यक्ष, उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी, लखनऊ
तथा प्राक्तन कुलपति, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

देश की प्राचीनतम भाषा में आधुनिक भारत का यह गौरवगान अपने आप में एक चमत्कार है। इससे जहाँ एक ओर देववाणी का प्रसार हो रहा है, वहाँ भारत के वैभव के गीत जन-मानस में गूँजने लगे हैं। इस अनूठे प्रशस्तिकाव्य के रचयिता निश्चय ही साधुवाद के पात्र हैं।

—डा० नगेन्द्र
२३४ वैशाली, दिल्ली-११००३४

ऊर्जस्वलसंस्कृतकवेः डा० रमाकान्तशुक्लस्य 'भाति मे भारतम्' इत्येतत्काव्यं विगतदशवर्षेषु दिल्ली-वाराणसी-प्रयाग-जयपुर-भरतपुर-फिलाडेल्फिया (अमेरिका)-प्रभृतिस्थानेषु समायोजितेषु संस्कृत-कविसम्मेलनेषु मया तन्मुखेनैव नैकवारं श्रुतम्। अस्य काव्यस्य पुनरुक्तिः प्रतिवारं काञ्चिन्नवनूतनां स्फूर्तिं कञ्चिदनिर्वचनीयं चानन्दं जनयति।

१९९० तमेशवीयेऽब्दे जनवरीतोऽप्रेलमासं यावद् दूरदर्शनस्य प्रातःकालीन-राष्ट्रियप्रसारणे धारावाहिकरूपेण प्रस्तुतस्यास्य काव्यस्य नव भागाः प्रदर्शिता जाताः। दशमस्य भागस्य प्रदर्शनमवशिष्यते। मया तु दशापि भागाः देववाणी-परिषदा पण्डितराजमहोत्सवावसरे १४.१०.१९८९ ई० तारिकायां समायोजितायाम् एकस्यां पूर्वावलोकन-गोष्ठ्यामवलोकिताः। अत्र कार्यक्रमे न केवलं

मयैव अपितु नैकैर्मम सुहृद्भिः, कुलपतिभिः संस्कृतानुरागिभिश्च काचिन्नूतनैव विच्छित्तिरनुभूता। साहित्य-संगीत-कलानां माधुर्यौजःप्रसादानां च सङ्गमोऽयं कार्यक्रमः कोटिशः सहृदयान् रञ्जयितुम् अरसिकांश्च रसिकीकर्तुं सर्वथा प्रभुः। अत्र कवेः शुक्लस्य राष्ट्रविश्रुता स्वरलहरी स्व नैसर्गिकं गरिमाणं न मनागापि जहाति, अथ च सा सामूहिकस्वरेषु ध्रुवकसम्पर्काद् रमणीयतरा संवृत्ता। शुद्धं संस्कृतोच्चारणं, कवयितुरेव स्वरः, सहगायक-गायिकानां स्वरसंवादः, संगीतविधानं, चित्रांकनं, दृश्यमिश्रणं, शीर्षक-रचना, पद्यानां संकलनक्रमः —इत्यादि सर्वमेव सम्मिल्य पञ्चमिनटात्मके एव काले असंस्कृतज्ञस्यापि जनस्य चित्ते संस्कृतं भारतं च प्रति दृढमनुरागं सञ्चारयति, का कथा पुनः संस्कृतज्ञानां सहृदयानाम्। देशस्य अखण्डताया दृढीकरणार्थं 'भाति मे भारतम्' अनितरसाधारणीं भूमिकां निर्वहति। संस्कृतस्य चिरन्तनयौवनं प्रदर्शन्नयं कार्यक्रमो न केवलं कवेर्यशो वर्धयति, दूरदर्शनस्य गरिमाणमपि प्रथयति।

संस्कृत-भारत्या भारतीयतायाश्च सपर्यां कुर्वाणस्याद्भुतस्यास्य कार्यक्रमस्य प्रसारणं यदि सायंकालीने प्रसारणे, विद्यालय-प्रसारणे, विश्वविद्यालय-प्रसारणे, बाल-कार्यक्रमे, मध्याह्नप्रसारणे च क्रियेत तर्हि नूनमेव देववाण्याः सजीवघोषोऽयं सकलदेशवासिनां मनांस्यावर्जयितुं संस्कर्तुं च प्रभवेत्।

धारावाहिकस्य प्रणेता निर्देष्टा च श्री शुक्लः सपरिकरः साधुवादानर्हति। दूरदर्शनं चैतादृशानन्यानपि कार्यक्रमान् निर्मातुं पौनःपुन्येन प्रदर्शयितुं चार्हति।

—डा० मण्डन मिश्रः
कुलपतिः
श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नयी दिल्ली-११००१६

भव्यं राष्ट्रियं गीतम्, विशेषेण यूनां प्रेरणाप्रदम्। कवित्वस्य, संगीतस्य च रमणीयः समन्वयः।

—डा० रामकरण शर्मा
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्राक्तनकुलपतिः
६३ विज्ञान-विहारः, दिल्ली ११००९२

"आपको इस महत्त्वपूर्ण उपलब्धि के लिए शत शत बधाई! भगवान् आपको और अधिक यशस्वी तथा प्रभावशाली बनावें।

प्रो० रेवाप्रसाद द्विवेदी
सी/२ जोधपुर कालोनी, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी-५

'भाति मे भारतम्' के प्रसारण देखे। आपने अपनी मधुर गम्भीर गिरा से देववाणी के सागर में स्नान तो कराया ही है, साथ में दुर्लभ भारत दर्शन भी करा दिया है। आपने तो वस्तुतः इस योजना से संस्कृत को जीवनदान दे दिया है। इस बार (३१.३.१९९० ई.) के प्रदर्शन में विभिन्न भाषा के लिप्यात्मक प्रतीकों के माध्यम से जो प्रदेशों का संकेत दिया था वह वस्तुतः आपकी बौद्धिक उर्वरता का ज्वलन्त प्रमाण था। कविता में अभिव्यक्त भावों को रूपायित करने में जो श्रम किया गया है तथा उससे कवितापाठ में जो जीवन्तता आ गयी है उसकी जितनी प्रशंसा की जाय, कम है।

आपकी घन गम्भीर ओजस्विनी गिरा को सुनकर तो एकदम प्रातः स्मरणीय पूज्यपाद आचार्य जी[1] की वाणी का साक्षात्कार होने लगता है। मैं तो कुछ क्षणों के लिए उसी में लीन हो जाता हूँ। जी करता है, पाठ चलता रहे और मैं सुनता रहूँ। इसके साथ अतीत के अनेक क्षण व अवसर पुनरुज्जीवित हो उठते हैं। माँ सरस्वती का यह वरद पुत्र यशस्वी हो और अपनी देवगिरा से विश्व के संस्कृत प्रेमियों को आप्लावित करता रहे, यही कामना करता हूँ।

—डा० देवीदत्त शर्मा
प्राक्तन संस्कृत-विभागाध्यक्ष, पंजाब वि.वि
सम्प्रति प्रोफेसर एमरिटस (यू.जी.सी.)
डी. ९४, कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय परिसर, कुरुक्षेत्र १३२११९

'भाति मे भारतम्' की पंक्तियाँ अभी भी गूँजती हैं।

—डा० मारुतिनन्दन पाठक
संस्कृत-विभाग, मगध विश्वविद्यालय,
बोधगया, गया (बिहार)

---

१. स्व० आचार्य श्री ब्रह्मानन्द शुक्ल—डा० शर्मा के गुरु तथा रमाकान्त शुक्ल के पिता जी।

दृष्टमस्माभिः डा० रमाकान्त शुक्लेन दूरदर्शनाय निर्मितं दशोपाख्यान-समन्वितं 'भाति मे भारतम्' नामकं चित्रम्। इदं दृश्यश्रव्यं वस्तु निश्चित-मेवास्माकं मोदाय जातम्।

'भाति मे भारतम्' इति काव्यं तु डा० रमाकान्त शुक्लेन अष्टाधिकशतेन पद्यैर्विनिर्मितम्। तेषु पद्येषु राष्ट्रियभावनाभरितानि षट्पञ्चाशत्पद्यानि गृहीत्वा दूरदर्शनचित्रमिदं निर्मितम्। पद्येषु अभूतपूर्वं रामणीयकं परिलक्ष्यते। काव्ये भारतस्य प्राचीनसंस्कृतेः, भारतीयभूगोलस्य, स्वातन्त्र्योत्तरकाले कृतस्य विकासस्य, भारतीयानां विचारसरणेश्च कवित्वपूर्णं वर्णनमुपलभ्यते। चित्रे च पद्यानुसारिणी दृश्यपरिकल्पना च विलक्षणैव।

इदानीमेव भारते रक्तपातं विनैव सत्ता-परिवर्तनं जातम्। तस्मिन् विषये कवेरेकं पद्यमुद्धरामि—

रक्तपातं विना शस्त्रपातं विना यत्र संक्रान्तिरायाति मन्दस्मिता।
येन विश्वं सदा शिक्ष्यते प्रेर्यते भूतले भाति तन्नामकं भारतम्॥

अस्माकं वैदेशिकनीतेरपि सुन्दरतया वर्णनं कृतं कविना—

यत्र सत्यं शिवं सुन्दरं राजते रामराज्यं च यत्राभवत्पावनम्।
यस्य तात्स्थ्यनीतिः प्रसिद्धिं गता भूतले भाति तन्नामकं भारतम्॥

ईदृशानि बहूनि मनोहराणि वर्णनानि तत्र वर्तन्ते।

अन्ते च केवलमिदमेव कामयामहे यदस्य काव्यस्य रचयिता दूरदर्शनचित्र-निर्माता च डा० रमाकान्त शुक्लः संकृतसेवायै चिरं जीवतात्।

—डा० रमेशचन्द्र रस्तोगी, आइ० ए० एस०
निदेशकः, उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी, लखनऊ

यह वस्तुतः मेरा परम सौभाग्य था कि मुझे 'भाति मे भारतम्' के दशों खण्ड देखने को मिले। भारत के समुचित दर्शन, चाहे वह प्राचीन भारत हो चाहे अर्वाचीन भारत, चाहे वर्तमान में चल रहा भारत हो, ऐसा सुन्दर, बोधपूर्ण और लासमय दर्शन वस्तुतः प्रेरणास्पद हैं।...मैं इस विचार से सहमत

हूँ कि ८.३६ पर प्रातःकाल इसका जो प्रसारण है वह ऐसे समय हैं जबकि या तो कुछ लोग दफ्तर जा चुके होते हैं अथवा जाने की तैयारी में होते हैं। जो बोधपूर्ण छात्र हैं, वे भी उस समय स्कूल जाने की तैयारी मे होते हैं; अतः उस समय वे सचमुच समय नहीं दे पायेंगे। और जो इसकी सार्थकता है, जो इसकी सम्प्रेषणीयता है, वह यदि बोधपूर्ण छात्रों तक, बोधपूर्ण व्यक्तियों तक नहीं पहुंच पाये तो यह अपने उद्देश्य में अधूरा रहेगा। मैं हृदय से भरपूर संस्तुति करता हूँ कि इसका प्रसारण कुछ ऐसे समय से हो जो कि सबके लिए सुलभ हो। संस्कृत भाषा के नाम से जो लोग समझते है कि यह प्रदर्शन या प्रसारण बड़ा कठिन होगा वे इसके दर्शन मात्र से ही समझ जायेंगे कि यह कतई कठिन नहीं। पुनश्च जो उस लासमयी कविता के साथ साथ दृश्यांकन है, वह तो भरपूर आनन्द देता है; भरपूर बोध देता है; भरपूर ज्ञान देता है। मैं एक बार पुनः यह कामना करूँगा कि दूरदर्शन इसे ऐसे समय प्रसारित करे, सायंकाल आठ और नौ बजे के बीच ताकि इसके उद्देश्य को पूरी सार्थकता मिले।

यह एक और दृष्टि से भी सम्भव हो सकता है। अगर दिल्ली केन्द्र से अखिल भारतीय प्रसारण, समय की कमी या और किसी कारण से, संभव न हो तो प्रान्तीय स्टेशनों के निदेशकों के पास इसे भेज दिया जाय। यदि वे अपने समय में ७.३० और ८.०० बजे रात्रि के बीच इसे दिखा देते हैं और उस भाषा-विशेष या बोली-विशेष में इसके विषय में भूमिकापूर्ण टिप्पणी दे देते हैं तो भी बड़ा अच्छा रहेगा। कम से कम लोग यह जान तो जायेंगे कि संस्कृत हमारी जीवन्त भाषा है, आज की भाषा है और इसके माध्यम से हम आज की वैज्ञानिकता भी कह और समझ सकते हैं। मैं आज यहाँ आकर वस्तुतः बड़ा कृत पुण्य हुआ और मेरी कामना है कि देववाणी-परिषद्, इसी तरह उत्तरोत्तर वृद्धि को प्राप्त होती रहे और लोक कल्याण का कार्य करती रहे।

—हरिमाधव शरण, आइ.ए.एस.
उत्तर प्रदेश शासन, नियोजन विभाग में
संयुक्त सचिव, लखनऊ

'I saw 'भाति मे भारतम्' on T.V. on 24.3.90 at 8.36 A.M. It is a laudable effort. More time is required for each picture and the song to be repeated. Perhaps 5 minuts are not enough.

—S.B. Velankar
Chief Editor, Girvan Sudha
Devavani Mandiram, A G. Street, Bombay-400004

भवदीयं भाति मे भारतं वयमत्र पश्यामः। बहु सुन्दरं चारुतरं मनोहरं चास्ति। अभिनन्दनं स्वीक्रियताम्।

—प्रा० हरिश्चन्द्र रेणापुरकरः
साहू बिल्डिंग, ऐवान शाही रोड, गुलबर्गा (कर्णाटक)

'Glory of ascendency of Post Independene India'—इत्येतेषु शब्देषु टी.व्ही. माध्यमेन बहुतराम् सुष्ठुतराम्-वर्णितं 'भाति मे भारतम्' इति भवदीयं दिव्यं काव्यं वाचयितुं महती स्पृहाऽनेन टी.वी. कार्यक्रमेण मदीयचेतसि सञ्चारितास्ति। न तावत् मार्च-मासात्पूर्वाः कार्यक्रमाः मया संदृष्टा सन्ति। किन्तु तथापि मार्च १० दिनाङ्के यत्प्रेक्षणं कृतम् तन्न किमपि फलदायि इति न कदापि मन्ये। भाखडाबन्धः बाणगंगा, फरक्का, भिलाई, बुकारो, तैलसंशोधन्यः—इत्यादयः भारतप्रगतेरालेखा नितरां पुरःसरदृष्टि-सरणि सन्दर्शयन्ति। न केवलं लौहनिष्पादन्यः, अपितु 'आर्यभट्टाः' अपि भारतस्य मे सत्यं सन्ति नागरिकाः। एतैरुल्लेखैः स्वातन्त्र्यादनन्तरं ये भारतीयसंस्कृतेराधुनिकतमा यन्त्रपुष्टीनाम् आयामाः स्पष्टतामिताः, 'तैश्च या यान्त्रिकी संस्कृतिः साकं पुरासंस्कृत्या भारतात्मन्यानीता तेषां श्रवणेन दर्शनेन च टी.व्ही. धन्य इव संजातोऽस्ति। अस्मिन्काव्ये यद् देशभक्तिप्रदर्शनं तदविना-कृत्यैव काव्यात्मतां नूनं चेतःप्रह्लादि सम्पन्नमिति मे मतम्। किन्तु काव्यमिदं यद्यपि भावनाशबलम् desultory प्रतिभाति तथापि न सुन्दरमिति न। किं ब्रूमः, शिवराज्योदयमपि यद्यपि राष्ट्रीयभावनां प्रजागरयति, तथापि तत्र काव्यप्रसारः अधिकत्वेन सुस्पष्टविभवितः प्रतिभाति। काव्यं सुन्दरमेव स्यात, तद्वाचयितुं समीहे। किं न तस्यैकां कापीं मां प्रेषयिष्यति भवान्?

भवदीयः

—डा० प्रकाश पाण्डे
'अहल्या' दत्तमन्दिर-सविधे, कर्वेनगरम्, वर्धा रोड, नागपुरम्

"भाति मे भारतम्" के प्रसारण को देखकर हृदय प्रफुल्लित है। आप आपका मेघगंभीर कण्ठ, आपका काव्य तथा आपका निर्देशन साधुवादार्ह है।

डा० पुष्पा दीक्षित
संस्कृत-विभागाध्यक्षा,
शासकीय कन्या यहाविद्यालय, बिलासपुर (म. प्र.)

Sanskrit programmes like "Bhati me Bharatam" must be telecast as oftener as possible alover India as these are the most suitable vehicles for National Integration as well as spread of Sanskrit language and literature.

Dr. Dipak Ghosh
Reader in Saskirt, University Colleg of Art & Commerce
Calcutta University, Ashutosh Building, Calcutta

···सम्पूर्ण भारतवर्ष में शंखनाद ध्वनि के साथ इस धारावाहिक की सराहना की गयी। वास्तव में दूरदर्शन द्वारा प्रसारित संस्कृत भाषा के समस्त कार्यक्रमों में 'भाति मे भारतम्' सर्वाधिक रुचिकर, प्रेरणाप्रद तथा प्रभावपूर्ण था। निःसन्देह इस सफल प्रयास के पीछे सहयोगी गायक, गायिका, संगीतकार, सम्पादक आदि की भूमिका को नकारा नहीं जा सकता, परन्तु धारावाहिक की सफलता का सर्वाधिक श्रेय काव्य के प्रणेता और धारावाहिक के निर्देष्टा डा० रमाकान्त शुक्ल को जाता है।

'भाति मे भारतम्' काव्य भारत राष्ट्र की विशेषताओं का वर्णन करके भारतीयों के आत्मनिष्ठ, राष्ट्रभावों को प्रदीप्त करने का एक माध्यम है। ···इस काव्य में भारतीय संस्कृति की धरोहर धार्मिक ग्रन्थ, तीर्थ, दर्शनीय स्थल, ज्ञान-विज्ञान तथा भारत की संपदा का विशद विश्लेषण है।

भारत में 'अनेकता में एकता' है। इसकी अभिव्यक्ति धारावाहिक भाग एक के ५ वें पद (वेशभूषाशनो···) में हुई हैं। ···राष्ट्रीय भावना की अभिव्यक्ति के साथ कवि ने राष्ट्र की विश्वबन्धुत्व की भावना को प्रकट करके अन्तर्राष्ट्रीय भावना को भी उजागर किया हैं (द्र० धारावाहिक भाग-१, पद सं १)। ···भक्ति, देशप्रेम व संगीत के सम्मिश्रण के साथ दूरदर्शन पर प्रसारित यह रचना और अधिक हृदयग्राही हो गयी है।

—दीनदयाल चतुर्वेदी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र-विभाग,
श्री गुरु गोविन्द सिंह महाविद्यालय, पीतमपुरा, दिल्ली ११००३४.

महदानन्दसन्दोहभरितेन श्रीमता सम्पादितं प्रतिशनिवासरं प्रभाते "भाति मे भारतम्" इति भारतीयसंकृतिसमञ्जितं वैदुष्यपूर्णं सुरभारतीकलेवरं दृष्टिमुपगतम्। एतदर्थं श्रीमतां सुरभारतीप्रयोगः सुतरां संस्कृतच्छात्रैरध्यापकैश्चाभिनन्दितोऽत्र। प्रयासः श्लाघ्यः।

अत्र कश्चित् खेदोऽप्यनुभूतोऽस्माभिर्यत् या संस्कृतभाषा समग्रभारते विस्तृता, प्रतिभाषासु च सम्पृक्ता, तस्यै केवलं पञ्चपलात्मकः प्रसारणावसरो दूरदर्शनेन दत्तः। आशास्महे आगामिषु दिवसेषु इतोऽप्यधिकतरसमयास्पदं कल्पं प्रसारयिष्यति दूरदर्शनम्। अद्यावश्यकता वर्तते आधुनिकपरिवेशे संस्कृतस्यापि नूतनतरप्रयोगविभवस्य।

—डा० विश्वम्भर मिश्रः 'वागीशः'
साहित्य-विभागः, श्यामाचरण संस्कृतविद्यापीठम्, बौंसी,
मन्दारः, भागलपुरम् (बिहार)

यह तो स्पष्ट है कि 'भाति मे भारतम्' प्रसारण आधुनिक स्वतन्त्र भारत के यशोगान की गाथा हैं। इस प्रकार के देशभक्तिपूर्ण काव्य को शासकीय शिक्षण संस्थओं में संस्कृत की पाठ्य पुस्तकों में स्थान प्राप्त होना चाहिए। अतः निवेदन है कि आप मेरे इस सुझाव को प्रसारित कर केन्द्रीय और प्रादेशिक सरकारों के शिक्षाविभागों का ध्यान इस ओर आकृष्ट करें।

—विश्वनाथ शास्त्री
२-बी/५१, सेक्टर ८, भिलाई (म. प्र.)

दिल्ली दूरदर्शन प्रत्येक शनिवार को सुबह ८ बजकर ३६ मिनट पर 'भाति मे भारतम्' नामक एक कार्यक्रम दिखा रहा है। संस्कृत भाषा में निर्मित यह कार्यक्रम एक अनूठा प्रयोग है। यह एक ऐसे देशभक्त कवि का प्रेरक स्वर है जिसके मन में जहाँ एक ओर भारत के गरिमामंडित अतीत के प्रति प्रबल अनुराग भरा है तो दूसरी ओर उसके उपलब्धिपूर्ण वर्तमान और मंगलमय भविष्य के प्रति गहरी आस्था भी विद्यमान है। इसमें एक साथ इतिहास, कल्पना, दर्शन, साहित्य, संस्कृति, धर्म विज्ञान, प्रकृति आदि तत्त्वों का अद्भुत समन्वय दिखलाई पड़ता है। इसका सबसे बड़ा गुण इसकी तन्मयकारिता और मंत्रमुग्धकारिणी शक्ति है जो बरबस श्रोता या दर्शक का मन अपनी ओर खींच लेती है। इसका सन्देश राष्ट्रीय महत्त्व का है, जिसे उत्तम काव्य, स्वर माधुर्य, चित्ताकर्षक संगीत और कुशल छायांकन ने और अधिक सम्प्रेषणीय तथा प्रभावशाली बना दिया है। इस समयोपयोगी और देशप्रेमपूर्ण कार्यक्रम के राष्ट्रव्यापी प्रसारण के लिए दूरदर्शन बधाई का पात्र है। ...कार्यक्रम-प्रणेता कविवर डा० रमाकान्त शुक्ल ने जिस अनुकरणीय तत्परता, अदम्य उत्साह और अथक परिश्रम के साथ इसका निर्माण किया है, वह निःसन्देह श्लाघनीय है।

इस सम्बंध में मेरा एक सुझाव है। ···यदि दूरदर्शन इसका प्रसारण सायंकालीन राष्ट्रीय कार्यक्रम में हिन्दी समाचारों के ठीक पहले या तत्काल बाद कर सके तो थोड़े समय में ही इसके राष्ट्रोपयोगी संदेश को घर-घर पहुँचाया जा सकता है; तब करोड़ों लोग इसका एक साथ आनन्द ले सकेंगे। आशा है, सम्बन्धित अधिकारीगण ध्यान देगें।

—मुकुल शर्मा, एम ए.
पीएच०डी०-शोधछात्र
सी ५ डी/१६ सी, जनकपुरी, नयी दिल्ली-११००५८

'भाति मे भारतम्' की रचना द्वारा आपने एक महान कार्य किया है। साधुवाद! आप और आप का व्यक्तित्व मेरे लिए चिर स्मरणीय है।

—डा० लक्ष्मी नारायण अग्रवाल
प्रधान मन्त्री, श्री युगलानन्द शिक्षा समिति, माधवनगर, उज्जैन (म.प्र.)

कई सप्ताह पूर्व जब मैंने टी.वी. सेट खोला तो आपका स्वर गूँजता हुआ कानों तक पहुँचा। ···यह कार्यक्रम बहुत ही सुन्दर लगा। प्रातःकाल अपने देश की महिमा सुन्दर दृश्य और उत्तम वाणी में और वह भी सस्वर सुनकर भला किस भारतीय का हृदय प्रसन्न नहीं होगा।

—राधेश्याम शर्मा
उपसम्पादक, नवभारत टाइम्स, चण्डीगढ़ कार्यलय,
मकान २१४, सेक्टर २२, चण्डीगढ़-१६००२२

"आजकल हर शनिवार को सवेरे ८.३६ बजे दूरदर्शन पर संस्कृत धारावाहिक 'भाति मे भारतम्' दिखाया जा रहा है।

इसमें बड़े मधुर कंठ से सरल संस्कृत में भारत के अतीत और वर्तमान के साथ देश के कर्णधारों, नदियों, पर्वतों, समस्त धर्मों, तीर्थस्थलों के साथ भारत की परंपराओं का यशोगान किया गया है। भारत के विकास कार्यों और वैज्ञानिक सफलताओं की भी झांकी इस कार्यक्रम में मिलती है।

इस अनूठे कार्यक्रम के प्रणेता और निर्देशक संस्कृत और हिन्दी के विद्वान डा० रमाकान्त शुक्ल है।··· केवल अपने ही देश का यशोगान करना और अन्य देशों को हीन समझना यह उद्देश्य डाक्टर शुक्ल का नहीं है। 'भाति मे भारतम्' धारावाहिक भी शुरूआत ही उन्होंने समस्त मानव समाज के कल्याण की कामना, पूरे संसार के भाईचारे की भावना से की है।···

'भाति मे भारतम्' धारावाहिक में देश के समस्त धर्मों की झांकी सरल संस्कृत में दृश्यों के साथ इस प्रकार प्रस्तुत की गई है कि उसे समझना कठिन नहीं है। ···हमारे प्राचीन कवियों, धर्मग्रंथों, स्वतंत्रता संग्राम के सेनानियों का भी बड़े सम्मान के साथ उल्लेख इस कार्यक्रम में मिलता है। इसके अतिरिक्त भारतीयों के स्वाभिमान को भी प्रशंसापरक शब्दों में व्यक्त करना नहीं भूला है। इस पवित्र भूमि पर पर आकर बसाने वाले विविध धर्मावलंबियों को आत्मसात करने की अपनी क्षमता को भी गौरवपूर्ण स्थान इस धारा-वाहिक में मिलता है। ·····'भाति मे भारतम्' एक सफल प्रयोग है।

—अनन्तराम गौड़
'सान्ध्य टाइम्स', नयी दिल्ली २६.२.१९९०

"भाति मे भारतम्" में भारत देश का आदर्श, प्राकृतिक भौगोलिक छटाओं का स्वरूप, राज्यों की सुषमा और विकासात्मक तत्त्वों को ही आधार बनाया गया है। बड़े ही भावपूर्ण ढग से वाक्यांशों को प्रस्तुत करते हुए इसमें पोखरण में विस्फोट, एशियाड की सफलता, अंतरिक्ष में राकेश शर्मा सहित भारतीय ऋतुओं, मेघमाला, भारतीय नृत्यों विभिन्न प्रान्तों में बसते भारत में मनाए जाने वाले पर्व, उत्सव, त्यौहार आदि को बड़े ही आकर्षक ढंग से प्रस्तुत किया गया है।

—स्निग्धा। दैनिक हिन्दुस्तान, नई दिल्ली
२० फरवरी १९९०

शनिवार को प्रात: संकृत गीतिका 'भाति मे भारतम्' सहज ही एक नया देश भक्ति गीत बन सकता है। दृश्यांकन सुन्दर बने हैं। स्वयं रमाकान्त द्वारा गाये गीत पृष्ठ संगीत के साथ चले तो और भी अच्छे रहे।

—अज़दक
'जनसत्ता'-दिल्ली संस्करण। ११.२.१९९०

The past and present glory of India is depicted in this programme so beautifully that the viewers, not well versed in Sanskrtt too, understand and enjoy the theme of this patriotic Sanskrit Serial.

—R.K. Narula
BH, 585-A, Shalimar Bagh Poorvi, Delhi-110052

'भाति मे भारतम्' की दूरदर्शन-प्रस्तुति को देखकर मन अत्यन्त प्रसन्न हो गया। ऐसा लगा मानो समस्त भारत दृश्य हमारे सामने ही आ गया हो इसमें सम्पूर्ण भारत की प्राकृतिक शोभा, ऐतिहासिक गौरव, धार्मिक सामाजिक रीति-रिवाजों तथा पारस्परिक समन्वयशीलता का वर्णन इतनी सरल संस्कृत भाषा मे किया गया है कि प्रत्येक भारतवासी इसे समझ सकता है एवं स्वदेश के गौरव से परिचित हो जाता है। यह कार्यक्रम रचनाकार के हृदय की विशालता, निर्भयता, प्रकृतिप्रेम तथा देशभक्ति का परिचायक है।

—चन्द्रभान शर्मा

भारत सरकार मुद्रणालय, मायापुरी, नई दिल्ली

रम्ये कान्ते काव्यकुञ्जे पिकोऽयम्
कूजन् विज्ञः श्रीरमाकान्तशुक्लः।
नव्यं स्तुत्यं सत्सुधापानयोग्यम्
काव्यं प्रादात् 'भाति मे भारतम्' यः॥

—डा० रवीन्द्र नागरः

ए२/४६ राजौरी गार्डन, नयी दिल्ली-११००२७

यज्जिह्वाग्रे काव्यधारा प्रवाति
रम्यैः काव्यैर्यस्य चित्तं समृद्धम्।
"विद्वान् धीमान् श्रीरमाकान्तशुक्लः"
दीर्घायुष्यं प्राप्नुयाद् भूतलेऽस्मिन्॥

श्रीमतां विद्वद्वरिष्ठानां कविमल्लानां श्रीशारदाम्बावरदपुत्राणां शुक्लमहाभागानां "भाति मे भारतम्" काव्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा च एतेषां पितृपादानांच्छन्दोबद्धवाङ्मयमाधुरीविलसितान्तःकरणानां प्राचीना स्मृतिरपि नवीना जाता। युक्तप्रान्तीयद्वितीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलने(यत्राहं प्रधानस्वागतमन्त्री समासम्) तत्रमथुरायां यदा ते समागताः खलु खुर्जातस्तदा तैस्साकं स्वकीयसद्मन्येव "सा हि साहित्यरीतिः" इति विषये तेषां स्व०श्रीशुक्लमहाभागानां साहित्यचर्चाचर्चितानां तदेवं मधुरालापयुतं मुखारविन्दमधुनापि स्मृतिपथमागतम्। तल्लक्षीकृत्यैवाहं चिरं गोपालनपण्डितं राधाजानिं श्रीरुक्मिणीवल्लभं श्रीगोकुलेन्दुं प्रार्थयामि किलैते डाक्टरपदवाच्या आशुकवयः श्रीशुक्लमहाभागाः "काव्यसुधाधवलितां श्रीपराम्बां शारदां वीणापुस्तकधारिणीं सुसेवयन्तो वेदोक्तपूर्णापुष्यं प्राप्नुयुः"

(संकलयित्री-वन्दना मिश्रा) याज्ञिकसम्राट् पं० लालनकृष्ण शास्त्री

नागर गली, गोलपाड़ा, मथुरा

देववाणी-परिषद्वार्ता

श्रीगान्धिचरित-समुन्मीलनम्

दिल्ल्यां २६.१.१९९० ई० तारिकायां गणतन्त्रदिवसे दिल्लीविश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभाग आचार्यः, पुरीस्थ-श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालस्य प्राक्तनः कुलपतिः सम्प्रति च थाइदेशस्य वैंकाकनगरे शिल्पाकर-विश्वविद्यालये प्राच्यभाषाविभागेऽभ्यगताचार्यो डा० सत्यव्रतशास्त्रिमहाभागः श्रीचारुदेवशास्त्रिप्रणीतं किञ्च देववाणी-परिषदा पुनः प्रकाशितं 'श्रीगान्धिचरितं' समुन्मीलितवान्। अस्मिन्नवसरे कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभागे प्राध्यापको डा० पतञ्जलिकुमारभाटिया-महाभागोऽप्यभ्यभाषत। ग्रन्थप्रस्तावनाकारेण किञ्च देववाणी-परिषन्महासचिवेन डा० रमाकान्त-शुक्लेन गान्धिपरके संस्कृतवाङ्मये श्रीगान्धिचरितस्य वैशिष्ट्यं रेखांकितम्। अस्मिन्नवसरे 'भाति में भारतम्'- इत्येतत्कार्यक्रमस्य वीडियोफिल्मप्रदर्शनमप्यभूत्।

भाति मे भारतम्

'भाति मे भारतम्' इत्येतत्कार्यक्रमस्य नवभागानां प्रसारणं दूरदर्शनस्य प्रातःकालीनसभायां जन. २०, २७, फर्वरी ३, १०, मार्च १०, १७, २४, ३१, अप्रेल १४—इत्येतासु तारिकासु ८.३६ वादनवेलायां प्रातःकाले सञ्जातम्। अवशिष्टस्य दशमस्य भागस्य प्रसारणं २१.४-१९९० ई० तारिकायां सम्भाव्यते।

पुनश्च, ये द्रष्टारः कथञ्चित् दूरदर्शनप्रसारणं द्रष्टुं नाशकन् तेषां सौविध्यार्थं देववाणी-परिषदास्य कार्यक्रमस्य वीडियोफिल्म-प्रदर्शनान्यपि समायोज्यन्त, समायोज्यन्ते च। २६.१.९०, १८.३.९०, २०.३.९०, २५.३.९०, ३०.३.९०, ३१.३.९० ई० प्रभृतितारिकासु दिल्ली-मेरठ-उज्जैन-होशियारपुरप्रभृतिस्थानेषु ईदृशानि प्रदर्शनानि अभूवन्।

एतानि प्रदर्शनानि कार्यक्रमस्य प्रणेतुः निर्देष्टुश्च डा० रमाकान्तशुक्लस्य सान्निध्ये समायोज्यन्त।

श्रीहरिमाधवशरणस्याभिभाषणम्

उत्तरप्रदेशशासनस्य नियोजनविभागे संयुक्तसचिवः संस्कृतभक्तः आई.ए.अस. अधिकारी श्रीहरिमाधवशरणमहाभागः ८.४.१९९० ई. तारिकायां देववाणी-परिषदायोजिते एकस्मिन् कार्यक्रमे सञ्चारमाध्यमेषु संस्कृतकार्यक्रमाणां अपेक्षितां भूमिकामवलम्ब्य अभ्यभाषत। परिषत्पक्षतः तस्मै अभिनन्दनं व्याहरता परिषन्महासचिवेन डा० रमाकान्त तस्मै 'भाति मे भारतम्' इति कार्यक्रमस्य ध्वन्यंकितपट्टिकोपायनीकृता। 'भाति मे भारतम्' इत्यस्य वीडियोफिल्मप्रदर्शनमप्यभूत्। श्रीहरिमाधवशरणमहाभागेन इमं कार्यक्रमं सायंकालीनराष्ट्रीयप्रसारणेऽपि प्रसारयितुं दूरदर्शनाधिकारिणः प्रचोदिताः। तेनोक्तम्-अस्य कार्यक्रमस्य प्रसारणेनेदं सुस्पष्टं सिद्ध्यति यत्संस्कृतं वैज्ञानिकतामपि सरलतया बोधयितुं क्षनमस्ति। परिषत्सहसचिवेन डा० इच्छारामद्विवेदिना धन्यवादज्ञापनं कृतम्।

संस्कृत-जगद्वार्ता

डा० हरिदत्तशर्मणः फ्रांसयात्रा

इलाहाबादविश्वविद्यालय-संस्कृत-प्राध्यापको डा० हरिदत्त शर्मा पेरिस-नगरस्थितस्य ('मैजों द सियाँस दलोम' इत्याख्यस्य) उच्चमानविकीय-संस्थानस्य आमन्त्रणे नयीदिल्लीस्थितस्य विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य नामाङ्कने च अतिथि-प्राध्यापकरूपेण जनवरीमासस्य सप्तदशतारिकायां पेरिसनगरं प्रस्थितः। स एकमासं यावत् 'भारत-फ्रांस-सांस्कृतिकादाप्रदान-योजनायां' निर्धारितविषये विशिष्टानुसन्धानकार्यं, विविधविषयेषु सम्भाषणं, फ्रांसीय-संस्कृत-मनीषिभिः सह सम्मेलनमित्यादि कार्यं करिष्यति। तस्य शैक्षणिकी सांस्कृतिकी चेयं यात्रा 'विश्वमध्ये संस्कृतस्य सम्मानं संवर्धयेत् साफल्यञ्चावाप्नुयादिति काम्यते।

डा० रवीन्द्रनागरस्य अमेरिकायात्रा

देववाणी-परिषदः प्राक्तनसचिवः किञ्च श्रीलालबहादुरशास्त्रिकेन्द्रिय-संस्कृतविद्यापीठे पौरोहित्यकर्मकाण्डविभागाध्यक्ष आचार्यश्रीरवीन्द्रनागर-महाभागः अमेरिकादेशस्य, 'कालबासस' इति स्थाने भारतीयसंस्कृतिप्रचाराय ३.३.१९९० ई. तारिकायां दिल्लीतः प्रस्थितः। तस्य यात्रा सफला स्यात्!

दिल्ली संस्कृत अकादमी

दिल्ली संस्कृत अकादमी १८.१.१९९० तारिकायां 'फिक्की' सभागारे एकमखिलभारतीयं संस्कृतकविसम्मेलनमयोजितम्, यत्र डा० श्रीधर भास्कर वर्णेकर-डा० रेवाप्रसादद्विवेदी-श्रीश्रीनिवासरथ-डा० राजेन्द्र मिश्र-डा० रमाकान्त शुक्ल-डा० हरिराम आचार्य-डा० विष्णुकान्त शुक्ल-श्रीश्रीसुन्दरराज-डा० घनश्याम तिवारी-डा सुधीकान्त भारद्वाज-डा० नित्यानन्द शर्म-प्रभृतयः त्रिंशत्प्रायाः कवयः काव्यपाठं चक्रुः।

'दिल्ली संस्कृत अकादमी' ३१-१-१९९० तथा १-२-१९९० तारिकयोः दिल्लीविश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभागस्य सौजन्येन संस्कृतनाट्य-समारोह-मायोजितवती यत्र पञ्चनाटकानां प्रस्तुतिः जानकीदेवी-हिन्दू-मिराण्डाहाउस-इन्द्रप्रस्थ-किरोड़ीमल-महाविद्यालयैः कृता।

अकादम्या २६-२-१९९० तारिकायां संस्कृत-साहित्य-सेवा-सम्मान-समारोहोऽप्यायोज्यत यत्र पं० टी०वी० परमेश्वर अय्यरप्रभृतयो विद्वांसः कवयश्च सत्कृता अक्रियन्त।

कुरुक्षेत्रे संस्कृत-प्रतियोगितायोजनम्

२०–२२.२.१९९० तारिकयोः कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयस्य यूनिवर्सिटी-कालेजे क्षेत्रीय-युवकसमारोहस्यायोजनं सञ्जातम्। अस्मिन्नवसरे २२-२-१९९० तारिकायाम् संस्कृत-भाषणप्रतियोगिता, संस्कृत-नाटक प्रतियोगिता चायोज्याताम्। प्रतियोगिताद्वयस्य-निर्णायकेषु डा० मदनलाल वर्मा डा० रमाकान्त शुक्लश्चास्ताम्। भाषणप्रतियोगिताया आध्यक्ष्यं प्रोफेसरएमरिटसेन डा० देवीदत्तशर्मणा कृतम्। संञ्चालनं डा० चित्तरञ्जन-कौशलेन कृतम्। समारोहस्य सफलसंयोजनार्थं प्राचार्यो डा० बाँकेलालशर्मा वर्धापनानि अर्हति।

कालिदास-अकादेम्याः 'कल्पवल्ली'-समारोहः

उज्जयिनीस्था कालिदास-अकादेमी १८-२२.३.१९९० ई० तारिकासु उज्जयिन्यां 'कल्पवल्ली'-तिकार्यक्रममायोजितवती यत्र वेदशाखास्वाध्यायः, पेरिणी-शिवताण्डवम्, भारतीयदर्शनेषु प्रामाण्यवादमवलम्ब्य विचारसंगोष्टी, अमदावादस्थ-संस्कृतसेवासमिति-कृतो 'दूतवाक्य'-प्रयोगः, सुजाताश्रीनिवासकृतं भरतनाट्यम्, संस्कृत-कवि-समवायः, श्रीमत्या सुलोचनावृहस्पतिमहाभागायाः शास्त्रीयं गायनम्-इत्येतदादिकान्यनुष्ठानानि समायोज्यन्त।

संस्कृतकविसमवायः २१.३.१९९० ई० तारिकायामायोज्यत यस्याध्यक्ष्यं डा० बच्चूलाल अवस्थि-महाभागैः सञ्चालनं च डा० भास्कराचार्यत्रिपाटि-

महाभागैः कृतम् । समवाये डा० राजेन्द्र मिश्र-डा० रमाकान्त शुक्ल-डा० पुष्पा दीक्षित-डा० इच्छाराम द्विवेद-डा० रहसबिहारी द्विवेदी-प्रभृति कवीनां विंशतिर्भागं गृहीतवती । अकादमीसञ्चालक आचार्यश्रीश्रीनिवासरथः कल्पवल्ल्याः सफलसमायोजनार्थं वर्धाप्यते ।

लोकार्पणम्

२०.३.१९९० ई. तारिकायाम्, उज्जयिन्यां कालिदास-अकादेमीसभागारे 'ग्रन्थ प्रकाशन समिति जैन साहित्य मन्दिर, पालीताणा' इत्येतस्याः संस्थायास्तत्त्वावधाने आचार्यश्रीयशोदेवसूरीश्वरमहाराज प्रणीताया 'उणादिप्रयोग-यशस्विनी-मञ्जूषा'यां लोकार्पणसमारोहः आचार्यश्रीश्रीनिवासरथमहाभागानामाध्यक्ष्ये, विक्रमविश्वविद्यालस्य प्राक्तनकुलपतीनां डा० कमलाकर केशव केमकर-महाभागानां मुख्यातिथित्वे तथा च डा० बच्चूलाल अवस्थि-"ज्ञान"-महाभागानां प्रमुखोद्बोधकत्वे सम्पन्नः । समारोहस्य संयोजनं डा० रुद्रदेवत्रिपाठिमहाभागेन कृतम् ।

राजस्थानसंस्कृताकादमी-कविसम्मेलनम्

राजस्थान-संस्कृतम-अकादमी २३.३.१९९० ई. तारिकायां जयपुरे एकमखिलभारतीयं संस्कृतकविसम्मेलनमायोजितवती यस्य सञ्चालनं देवर्षिपंञ्कलानाथशास्त्रिमहाभागेन कृतम् । अकादम्यध्यक्षेण कुलपतिना डा० मण्डनमिश्रमहाभागेन कविभ्यः स्वागतं व्याहृतम् । डा० रमाकान्त शुक्लः, डा० राजेन्द्र मिश्रः, डा० रुद्रदेव त्रिपाठी, डा० दयानन्द भार्गवः, डा० इच्छाराम द्विवेदः, इत्यादयः कवयः स्वरचनाः पपठुः ।

होशियारपुरे यास्क-संगोष्ठी

होशियारपुरस्थ - विश्वेश्वरानन्द-विश्वबन्धु - संस्कृत - भारत - भारती-अनुशीलन - संस्थानस्य रजतजयन्ती-महोत्सवे २३ - २५.३.१९९० ई० तारिकासु 'यास्काचार्यो वेदव्याख्या च'-इति विषयमवलम्ब्य राष्ट्रिय-संगोष्ठी समायोज्यत । संगोष्ठ्या उद्घाटनं जयपुरविश्वविद्यालयस्य प्राक्तन-संस्कृतविभागाध्यक्षेण डा० सुधीरकुमारगुप्तमहोदयेन कृतम् । समापन-समारोहस्याध्यक्ष्यम् आकाशवाण्या जालन्धरकेन्द्रस्य निदेशकेन श्रीराजेन्द्र-प्रसादमहाभागेन मुख्यातिथित्वं च प्रख्यातशिक्षाशास्त्रिणा किञ्च दार्शनिकेन डा० आइ० सी० शर्म महाभागेन कृतम् । संस्थानस्य संगोष्ठ्याश्च सञ्चालकेन डा० व्रजबिहारीचौबे-महाभागेन संस्थानस्य भवियोजनानां परिचयो दत्तः किञ्च देशस्य विभिन्नेभ्यो भागेभ्य आगता विद्वांसो धन्यवादैः सभाजिता । समापनसमारोहे डा० कृष्णमुरारिशर्मणो नेतृत्वे संस्थानस्य

छात्राभिः 'अर्वाचीनसंस्कृते' प्रकाशिताः काश्चन संस्कृतगीतिकाः ससङ्गीतं प्रस्तुताः। अस्मिन्नवसरे डा० रमाकान्तशुक्लस्य काव्यपाठः किञ्च 'भाति मे भारतम्' इत्येतत्कार्यक्रमस्य वीडियोफिल्मप्रदर्शनं चाप्यनुष्ठीयाताम् यदनन्तरं पं० इन्द्रदत्त उनियाल-डा० मथुरादत्तपाण्डेय-महाभागाभ्यां स्वसंस्कृतरचनाः प्रस्तूय डा० शुक्लस्याभिनन्दनं कृतम्। सारस्वतेऽस्मिन्नुष्ठाने देशस्य नैकैर्विद्वद्भिः सहभागित्वं निर्व्यूढम्।

मेरठ वि०वि० संस्कृतप्राध्यापकपरिषदधिवेशनम्

मेरठविश्वविद्यालयसंस्कृताध्यापकपरिषदः षोडशमधिवेशनं भवानानगरस्थे कृषकमहाविद्यालये २४-२५.३.१९९० तारिकयोः सम्पन्नम्। अधिवेशनस्योद्घाटनं कविवर्यैराचार्यश्रीप्रमुदत्तस्वामिभिः कृतम्। अधिवेशने शोधगोष्ठी, संस्कृतकविगोष्ठी, विचारगोष्ठी, उन्मुक्ताधिवेशनं चायोज्यन्त।

संस्कृताध्यापक-संगोष्ठी

'राज्य शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद् दिल्ली' इत्येतया संस्थया नवदिल्ल्यां २६-३१.३.१९९० ई० तारिकासु परास्नातक-संस्कृताध्यापकानां विमर्शसंगोष्ठी आयोजिता। अस्मिन्नवसरे ३०.३.१९९० ई० तारिकायां डा० रमाकान्तशुक्लेन 'संस्कृतनाटकानि', 'छन्दः परम्पराम्' 'अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यं' चावलम्ब्याभिभाषितम्। समापनसमारोहे ३१.३.१९९० ई० तारिकायां डा० शुक्लस्य काव्यपाठः किञ्च तत्प्रणीतस्य 'भाति मे भारतम्' इत्येतत्काव्यस्य वीडियोफिल्मप्रदर्शनं चानुष्ठीयाताम्। संगोष्ठ्याः सञ्चालनं श्रीमत्या शशिप्रभागोयल-महाभागया कृतम्। कार्यक्रमेऽस्मिन् षष्टिप्रायैरध्यापकैः सहभागित्वं निर्व्यूढम्।

अ०भा० प्राच्यविद्यासम्मेलनम्

अखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेलनस्य पञ्चत्रिंशत्तममधिवेशनं हरिद्वारस्थे गुरुकुलकांगड़ीविश्वविद्यालये आगामि नवम्बरमासस्य तृतीये सप्ताहे अयोजयिष्यते।

संस्कृत-युवसमवायः

उज्जयिन्यां २०.३.१८९० ई. तारिकायां संस्कृतयुवसमवायस्य तत्त्वावधाने 'भाति मे भारतम्' इत्येतद्वीडियोफिल्मस्य प्रदर्शनमनुष्ठीयत। अस्मिन्नवसरे संस्कृतयुवसमवायस्य मन्त्रिणा श्रीशीतांशुरथमहाभागेन दूरदर्शने संस्कृतकार्यक्रमाणामधिकतरं प्रसारणं कांक्षितम्। तेन संस्थापक्षतः कार्यक्रमप्रणेत्रे डा० रमाकान्तशुक्लायाभिनन्दनं व्याहृतम्। देववाणी-परिषत्सहसचिवेन

डा० इच्छाराम द्विवेदिना अस्य कार्यक्रमस्य अन्येषामपि भागानां निर्माण-माकांक्षितम् ।

विद्वदभिनन्दनम्

२५.३.१९९० ई. तारिकायाम् इन्द्रप्रस्थीयसंस्कृत-परिषदस्तत्त्वावधाने दिल्ल्यां सरस्वती-विहारस्थ-सनातनधर्ममन्दिर-धर्मशालायां दिल्ली-संस्कृत-अकादमी-सम्मानितानां चतुर्णां विदुषामभिनन्दनं समनुष्ठीयत । परिषन्मन्त्रिणा कविरत्नश्रीओमप्रकाशठाकुरमहाभागेन विदुषां परिचयं प्रदाय तेभ्योऽभिनन्दनं व्याहृतम् ।

मध्य प्रदेश संस्कृत अकादेम्या 'एकता-वाक्-संगोष्ठी'

मध्यप्रदेशसंस्कृतअकादम्या आगामिनि जूनमासे १०-११ तारिकयोः अम्बिकापुरे 'एकता' भाषान्तर-कविगोष्ठी, रामगिरिसर्वेक्षण यात्रा-इत्येतदादी-न्यनुष्ठानानि अनुष्ठास्यन्ते-इति सूचयति अकादेमीसचिवो डा० भास्कराचार्यः त्रिपाठी ।

डा० भवानीशंकर त्रिवेदी दिवं गतः !

डा० भवानीशंकर त्रिवेदी २५-३-१९९० तारिकायां वाराणस्यां केदारघट्टे '३ॐ नमः शिवाय ३ॐ ३ॐ ३ॐ' इत्युच्चरन् शिवसायुज्यमवाप । ५.४.१९९० ई. तारिकायां तस्मै श्रद्धाञ्जलीन् दातुमेका सभा 'जी-१८ दिलशाद कालोनी, शाहदरा, दिल्ली'—इत्येतस्थाने समायोजिताभूत् । स्मरणीयं विद्यते यत् डा० त्रिवेदिना 'मोक्षमूलरवैदुष्यम्' नाम संस्कृतनाटकं अन्ये चानेके ग्रन्थाः प्रणीताः ।

(रमा शुक्ला)

अर्वाचीनसंस्कृतम् (पंजी० सं० 34554/79)

१. प्रकाशनस्थानम्—नयी दिल्ली ।

२. प्रकाशनकालावधिः—त्रैमासिकम् ।

३. सङ्केतेन सह मुद्रकस्य, प्रकाशकस्य सम्पादकस्य च नाम नागरिकता च—डा० रमाकान्त शुक्लः, भारतीयः, देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९ ।

४. पत्राधिकारिणां नाम्ना सह सङ्केतः—देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९ ।

डा० रमाकान्तशुक्ल इति नामाहं समुद्घोषयामि यदुपरिलिखितं सकलमपि विवरणं मम मतौ सत्यमस्ति ।

—डा० रमाकान्त शुक्लः

१५-४-१९९० प्रकाशकः, सम्पादकः

अर्वाचीनसंस्कृतस्य ग्राहकशुल्कम्

(१५-४-१९९० तः)

संस्थानां कृते वार्षिकं (भारते) रु० 40.00

वार्षिकं (विदेशेषु) यू० एस० डालराः 10

आजीवनं (भारते) रु० 300.00

आजीवनं (विदेशेषु) यू० एस० डालराः 100

व्यक्तीनां कृते वार्षिकं (भारते) रु० 25.00

वार्षिकं (विदेशेषु) यू० एस० डालराः 10

आजीवनं (भारते) रु० 25.00

आजीवनं (विदेशेषु) यू० एस० डालराः 100

डाकव्यय : [यदि पंजीकृत (रजिस्टर्ड) डाकद्वारा अर्वाचीन-संस्कृतस्य सर्वेऽप्यङ्काः प्रेष्येरन्]

भारते : रु० 20.00

विदेशेषु : यू० एस० डालराः 10

देववाणी-परिषदः सदस्यानां सभासदां च कृते पत्रं निःशुल्कं प्रेष्यते। किन्तु पंजीकृतडाकद्वारा पत्रप्रेषणार्थं तैरपि डाकव्ययो देयः स्यात्। ग्राहकाः ग्राहकशुल्कं **'अर्वाचीनसंस्कृतम्'** (Arvacheenasans-kritam/*Arvācīnasaṁskṛtam*) इत्यंकितेन बैंकड्राफ्टेन धनादेशेन (M. O.) वा निम्नलिखिते संकेते प्रेषयितुं प्रार्थ्यन्ते।

सम्पादकः

अर्वाचीनसंस्कृतम्

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

आर-6 वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-110059 (भारतम्)।

'देववाणी-परिषद, दिल्ली'-कृते डा रमाकान्तशुक्लेन 'देववाणी प्रिंटर्स, उत्तम नगर, नयी दिल्ली-११००५९' इति मुद्रणालये मुद्रापयित्वा '६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९' तः प्रकाशितम्-**अर्वाचीनसंस्कृतम्** (१२/२)-प्रधानसम्पादकः डा० रमाकान्त शुक्लः। प्रकाशनतिथिः १५.४.१९९०।

देववाणी-परिषदा प्रकाशिताः केचन ग्रन्थाः

१.	श्रीगान्धिचरितम् (प्रो० चारुदेव शास्त्री)	रु० ५०.००
२.	श्रीनेहरूवृत्तम् (आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० १५.००
३.	श्रीपादसप्ततिः (श्रीपादपराग-व्याख्या) (डा०स्वामिनाथन्)	रु० ४०.००
४.	कूहा (काव्यम्) (डा० उमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
५.	सदाशयसमुच्चयः (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० १५.००
६.	आभाणकमञ्जरी (,, ,,)	रु० १५.००
७.	जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ३०.००
८.	अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथम खण्ड) (,,)	रु० ३०.००
९.	,, ,, ,, (द्वितीय खण्डः) (,,)	रु० ४०.००
१०.	राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उण्णि नम्बूदिरीपादः)	रु० ४०.००
११.	निकषा (उपन्यासः) (डा० केशवचन्द्र दाशः)	रु० २०.००
१२.	अभागभारतम् (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः)	रु० २०.००
१३.	भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ४०.००
१४.	संस्कृतसाहित्य में राष्ट्रिय भावना (डा०हरिनारायण दीक्षित)	रु०१५०.००
१५.	दयानन्दसूक्तिसप्तशती (श्री शिव कुमार मिश्र)	रु० १५.००
१६.	गान्धिसूक्तिशप्तशती (,, ,,)	रु० १५.००
१७.	रससिद्धान्त और नाटक (डा० सुन्दरलाल कथूरिया)	रु० ६०.००
१८.	साहित्यकौतुकम् (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० ४०.००
१९.	पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रहः) (पं० विष्णुकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
२०.	सर्कूतिसप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी)	रु० ३०.००
२१.	रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ५०.००
२२.	श्रीबदरीशतरङ्गिणी (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः)	रु० २०.००
२३.	सुरभिकाश्मीरम् (,,) (,,)	रु० २०.००
२४.	पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० १०.००
२५.	श्रीबदरीशसुप्रभातम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्)	रु० १०.००
२६.	पण्डितराजीयम् (नाटकम्) डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०००
२७.	नियतिचक्रम् (ध्वनिनाटकम्) (,, ,,)	रु० २०.००
२८.	श्रीगरुडध्वजसपादशतकम् (डा०रामकिशोर मिश्रः)	रु० १२.००
२९.	लक्ष्मीशतकम्, (डा० वरदाचार्यकण्णन्)	रु० २०.००
३०.	अध्यात्मरामायण में अध्यात्म-चिन्तन (श्रीत्रिगुणानन्द शुक्ल)	रु० ४०.००
३१.	भाति मौरीशसम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ६.००
३२.	सारस्वतसमुन्मेषः (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः)	रु० २०.००
३३.	अभिशापम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
३४.	ऋतम् (उपन्यासः) (डा० केशवचन्द्र दाशः)	रु० २०.००